КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТАРАЛЫҚ
ДИАЛОГТЫ ДАМЫТУ ЖӨНІНДЕГІ
Н.НАЗАРБАЕВ ОРТАЛЫҒЫ

«ДІНИ ТЕРМИНДЕР МЕН ҰҒЫМДАР»

ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША АНЫҚТАМАЛЫҚ ҚҰРАЛ

АСТАНА, 2023

КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТАРАЛЫҚ
ДИАЛОГТЫ ДАМЫТУ ЖӨНІНДЕГІ
Н.НАЗАРБАЕВ ОРТАЛЫҒЫ

«ДІНИ ТЕРМИНДЕР МЕН ҰҒЫМДАР»

ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША АНЫҚТАМАЛЫҚ ҚҰРАЛ

АСТАНА, 2023

«Діни терминдер мен ұғымдар» / Құраст: С.Алимкулова – Астана: «Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту жөніндегі Н.Назарбаев орталығы», 2023, - 70 б.

Анықтамалық құралда дін мәселелері бойынша ақпараттық-түсіндіру жұмыстарында қолдануға арналған негізгі діни терминдер мен ұғымдар енгізілген. Бұл материал дінтану саласындағы жалпы білімді қалыптастыруға бағытталған.

Құрал дін мәселелері жөніндегі республикалық және өңірлік ақпараттық-түсіндіру топтарының мүшелеріне, дінтанушыларға, жергілікті атқарушы органдардың және басқа да мүдделі мемлекеттік органдардың қызметкерлеріне -әртүрлі аудиториямен жұмыста пайдалану үшін әзірленді.

© Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту жөніндегі Н.Назарбаев орталығы, 2023

А

АББАТ *(арамей тілінен – «әке»)* – монастырының басшысы, католик шіркеуінің құрметті атағы.

АВАТАР (индуизм мен буддизмде) – ведалық діндерде (индуизм, брахманизм) құдайдың жерге материалдық кейіпте түсуі, адамдар немесе батырлар кейпінде болуы.

АВЕСТА – зороастризм дініндегі киелі канондық мәтіндер жинағы.

АВРААМДЫҚ / ИБРАҺИМДЫҚ ДІНДЕР – ілімдері Ибраһим пайғамбардың бір Құдай туралы идеяларына негізделген діндер; иудаизм, христиан және ислам діндерінің жалпы атауы. Осы үш дінді ұстанушылар үшін Ибраһим пайғамбар бір жаратушы Құдайға сенген иманды адамның үлгісі болып табылады.

АВТОКЕФАЛИЯ *(грек тілінен «өзін-өзі басқару»)* – тәуелсіз, өзін-өзі басқаратын православ шіркеуі. Басқа шіркеулерден әкімшілік тәуелсіз жергілікті шіркеу мәртебесі.
Автокефалды шіркеуді епископ басқарады, оның патриарх, архиепископ немесе митрополит атағы (дәрежесі) болуы мүмкін.
Бұл термин православтық және ежелгі шығыстық шіркеулеріне қатысты қолданылады.
Алғашқы автокефалды шіркеулер Византия империясының провинцияларында патриархаттар мен метрополиялардың бөліну процесінде пайда болды. Автокефалияны шіркеу автономиясымен шатастыруға болмайды.

АГНОСТИЦИЗМ *(грек тілінен «түсіндірілмейтін», «танылмаған»)* – әлемді толық танып білу мүмкін емес және адамдар заттардың нақты мәні туралы түбегейлі ештеңе біле алмайды деп санайтын философиялық тұжырымдама. Діни агностицизмнің ұстанымы – адамдар Құдай (немесе құдайлар) туралы нақты ештеңе біле алмайды. Агностицизмді жақтаушылар объективті шындықты білуді түбегейлі мүмкін емес деп санайды.
Теологияда агностиктер сенім мен діннің мәдени-этикалық құрамдас бөлігін қоғамдағы моральдық мінез-құлықтың зайырлы мектебінің бір түрі деп санап, мистикалық (құдайлардың, жын-шайтандардың, ақырет өмірінің, діни жоралғылардың бар екендігі туралы) сұрақтарды бөліп қарастырады және соңғысына үлкен мән береді.
Ғылыми агностицизм таным теориясындағы принцип ретінде көрініс тапқан, таным процесінде жинақталған тәжірибе субъектінің санасы арқылы сөзсіз бұрмаланатындықтан, субъект дүниенің дәл және толық бейнесін түбегейлі түсіне алмайды, яғни таным мүмкін болғанымен, ол қашан да дәл, нақты емес болып қала береді деп топшылайды.

АГНОСТИК – құдайдың барын жоққа шығармайтын, алайда нақты бір дінді немесе сенімді ұстанбайтын, әлемнің мәнін түсіну мүмкін емес деп есептейтін адам.

АДАТ / ӘДЕТ *(араб тілінен «әдет-ғұрып»)* – исламды қабылдаған халықтардың дәстүрлі наным-сенімі, құқығы. Тәжірибеде адат нормаларын қолдану шариғатпен тығыз байланысты. Шариғатта Құран аяттары мен пайғамбар хадистеріне теріс келмейтін жергілікті халықтың әдет-ғұрыптарын шариғатқа сіңдіріп, қабыл етіледі.

АДЕПТ – белгілі бір ілімді, идеяларды жақтаушы, дінді ұстануға ынталы адам.
XIX ғасырдан бастап бұл термин теософияда, оккультизмде, эзотерикада қолданыла бастады, мұнда белгілі бір иерархиялық дәрежелерден өткен, адамның құпия білімге берілгендік деңгейін білдіреді.

АЗАН *(араб тілінен «хабар беру», «білдіру»)* – арнайы сөздермен намаз уақытының кіргенін білдіру және намазға шақыру.

АҚИДА *(араб тілінен «байланыс», «келісім»)* – ақиданың шариғи мағынасы – иман негіздері (дін ілімі, діни наным), дүниетаным, идеология. Сондай-ақ, ақида ұғымы қандай-да бір мазхабтың немесе бір мәзһабты құрған имамның иман негіздеріне қатысты айтқан пікірлері мен түсінігін білдіру үшін де қолданылады.
Ақайд – бұл догмалар мен идеялардың өзіндік қоры.

АЛЬ УАЛЯУАЛЬ БАРА / ӘЛ-УӘЛӘ УӘЛ БАРА – сөзбе-сөз «достық және қатыспаушылық» дегенді білдіреді. Бұл терминді осы қағидаттың жақтаушылары (сәләфиттер, такфириттер) күнәлі нәрселерден бас тарту деп емес, өздерімен бірге еместерді жек көру деп түсіндіреді.

АМАЛ – діни әрекет, практикалық/іс жүзіндегі іс-әрекет. Дәстүрлі исламдық мағынада намаз, зекет, ораза, қажылықты қамтиды. Діни экстремистердің түсінігінде – өзге дін өкілдерінің ар-намысына, өмірі мен мүлкіне қарсы зорлық-зомбылық әрекеттерді жасау.

АНТИКЛЕРИКАЛИЗМ – діннің адамдардың күнделікті, қоғамдық, саяси өміріне араласуына қарсы тұру, діни биліктегі оппозиция. Діни ұйымдар тарапынан адамның еркі мен өзін-өзі айқындау бостандығына нұқсан келтіріліп, өз ықпалын шектен тыс қолданған кезде пайда болатын қозғалыс.

АР-ОЖДАН БОСТАНДЫҒЫ – адамның негізгі жеке құқықтарының бірі, ол адамның кез-келген идеологиялық бақылаудан бостандығын, әркімнің рухани құндылықтар жүйесін өз бетінше таңдау құқығын білдіреді.
Қазақстан Республикасы Конституциясының 22-бабында: «әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар» деп бекітілген.
Бұл жалпы қағидалар адамның діни сенім бостандығы құқығын

қамтамасыз ететін және еліміздегі діни бірлестіктердің қызметін реттейтін заңнамалық актілер кешені арқылы ашылады.
Ар-ождан бостандығы құқығы 2011 жылғы 11 қазандағы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңында бекітілген, ол қоғамдық және діни мүдделердің теңгеріміне қол жеткізу арқылы діни сенім бостандығының Конституциялық қағидаттарын қамтамасыз етуге, сондай-ақ мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы әріптестік пен өзара түсіністік қатынастарын дамытуға бағытталған.
Заңның талаптары қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды көздейді, бұл Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 29-бабында (1948 ж.) белгіленген қағидаттар мен негіздерге сәйкес келеді, онда өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру кезінде әрбір адам заңда белгіленген шектеулер берілуі тиіс делінген.
Сонымен қатар, діни қызметтің әртүрлі мәселелерін реттейтін бірқатар нормативтік-құқықтық актілер бар. Атап айтқанда, олар дінтанулық сараптама жүргізу, діни әдебиеттерді тарату, миссионерлік қызметті жүзеге асыру, діни ғимараттар салу мәселелеріне қатысты.

АНИМИЗМ – табиғат атаулыны жаны бар дүние ретінде қарастыру, аруаққа, рухқа сену.
Ежелгі адамның наным-сенімі түс, ауру, өлім туралы ойларының нәтижесінде пайда болған. Олар найзағай, күннің күркіреуі, дауыл, жыл мезгілдерінің ауысуы сияқты табиғат құбылыстарының себебін түсіндіре алмады. Осы орайда табиғат күштеріне, ата-баба рухтарына, аруақтарға табыну орын ала бастаған.
Анимизм барлық халыққа тән. Адамдардың өлгеннен кейін қайта тірілетініне сенгені, аруаққа, рухқа табынғаны жерлеу рәсімдерінен байқалады. Ежелгі адамдар қайтыс болған жақындарының жаны отбасы мен тайпасы арасында қалатынына, тайпа мүшелерінің өміріне ықпал ететініне сенген. Адамдар өлгеннен кейін де өмір бар екеніне сенген, ата-бабаларының рухын қастер тұтқан.
Ертедегі адамдар рухтар тау-таста, ағаштарда, от пен суда, желде мекен ететініне, олардың тылсым қасиеті бар екеніне сенді және соларға табынды, олардың киесі ұрып, қаһарына ұшырап қалудан қорықты.

АНТРОПОСОФИЯ – діни-мистикалық ілім. 1992 жылы Рудольф Штайнер адамның ой-өрісі арқылы өзін-өзі дамытуы, рухани таным әдістерін кеңінен ашу мақсатында теософиядан бөліп қарастыра бастады. Ол адамның «күпия» рухани күшін, жасырын қабілеттерін ерекше жаттығулардың көмегімен ашуға болады деген мақсатпен эксперименталды ғылым жасауға талпынған.
Антропософияның негізінде пифагорлық және неоплатондық мистика, каббалистика, веданта және неміс натурфилософиясының идеялары мен болжамдары болды.

АПОСТОЛ *(грек тіл. – «елші»)* – Жаңа өсиетте осылай дүние жүзінің барлық жақтарына Евангелиені уағыздап таратқан Иса Мәсіхтің (Исус Христос) ең жақын шәкірттерін атайды. «Апостол» деп жұртқа тарату

үшін Құдайдан жарлық алғандарды осылай атайды. Сонымен қатар Апостолдар деп Иисустың 12 шәкіртін де атайды.

АПОСТОЛДЫҚ МҰРАГЕРЛІК – христиан шіркеулердегі қандай да бір апостолдың мұрагері ретінде епископ лауазымына тағайындау.

АРАНЬЯКТАР *(санскрит тілінен «Орман кітаптары»)* – индуизм мәтіндері, онда тақуа адамдарың мінез-құлық ережелері сипатталған.

АРБАУ / ВЕРБОВКА – деструктивті діни ағымға жаңа ізбасарлар тартуға немесе адамдарды белгілі бір міндеттерді орындатуы үшін қолданатын түрлі әдіс-тәсілдердің кешені.

АРХАТ *(санскрит тілінен «лайықты»)* – буддизмде рухани жетілу жолы арқылы, оның биік сатысына жете білген адам.

АРХИДИАКОН *(грек тілінен «бас қызметкер»)* – монахтық өмірді таңдаған дін қызметшілеріне кіретін, диаконның өкілетті дәрежесі. Диакондар арасындағы үлкені. Архидиакон атағын шіркеуде ұзақ жылдар бойы мойымай атқарған қызметі үшін береді.

АРХИЕПИСКОП *(грек тіл. «үлкен қараушы»)* – христиан шіркеулік иерархиясындағы ең жоғары лауазымдардың бірі. Бұл лауазымға бірнеше епархиясы бар үлкен облысты басқаратын немесе Шіркеу алдындағы жеке жетістіктері бар епископ ие болады.
* Христиан конфессияларында архиепископқа ресми үндеу: Аса Жоғары мәртебелі (Ваше Высокопреосвященство).

АРХИМАНДРИТ *(грек тілінен «басты», «үлкен»)* – православиедегі монахтық шен. Қазіргі таңда монахтық өмірде дін қызметшілеріне берілетін жоғарғы марапат; ақ діни қызметшілерде (белое духовенство) протоиерей және протопресвитерге сай атақ. Монастырлардың басшысы.
* Православиедегі ресми үндеу: Жоғары мәртебелі (Ваше Высокопреподобие).

АСКЕТ *(грек тілінен. «жаттығу», «жаттықтыру»)* – діни идеалға немесе ізгілікке, қол жеткізу мақсатында қатаң өмір салтын ұстанатын, жердегі игіліктерден бас тарту, тежеу арқылы тақуалықты таңдаған адам.

АТЕИЗМ – құдайдың бар екендігін, әлем мен адамды құдайдың жаратуы, жанның өлмейтіндігі туралы діни идеяларды жоққа шығаратын көзқарастар жүйесі; материалистік дүниетаным. Сөзбе-сөз құдайды жоққа шығару дегенді білдіреді.

АТРИБУТ – бір нәрсенің ерекше белгісі, тұрақты қасиеті, заттың бөлінбес бөлшегі, құбылыстар мен заттарға тән ерекше белгілердің жиынтығы.

АТРИБУТИКА – белгілі бір рәсімді орындау, бұл дәстүрді сақтау үшін

қажетті заттар мен элементтердің жиынтығы.

АУЫЗ БЕКІТУ – дін қағидаларына орай тамақты немесе оның кейбір түрлерін жеуге тыйым салу немесе оны шектеу.
Исламда ораза - парыз, уәжіп, нәпіл және мәкрүһ болып төртке бөлінеді. Парыз ораза ислам күнтізбесі бойынша Рамазан айында ұсталады (шариғат бойынша 624 жылы бекітілген), алайда егер мұсылман адам ауырса, сапарда жүрсе, онда кейінге қалдырылуға рұқсат етілген. Ұсынылған оразаны мереке күндерінен басқа кез келген күні ұстауға болады.
Православ шіркеуінің күнтізбесінде ораза жылына шамамен 200 күнді алады және христиандықта маңызды рөл атқарады. Ұлы ораза дүйсенбіде шикі-майсыз ауыз бекіту аптасынан (Масленица) кейін басталады және Пасхаға дейін жеті аптаға созылады. Ол келесі: қасиетті төрт-ондық және Нәпсі тыяр жетілік деген бөліктерге бөлінеді. Ораза 1-15 тамыз аралығында жалғасады. Рождество оразасы қырық күнге созылады (28 қарашадан 7 қаңтарға дейін). Рождестволық ораза қырық күнге созылады (28 қарашадан 7 қаңтарға дейін).
Католиктік оразаның екі түрі бар – ет өнімдерін жеуден бас тарту («абстиненция», «нысап») және күні бойы тамақтануды шектеу, бұл кезде тек бір дәмді және екі жеңіл тамаққа рұқсат етіледі.
Иудаизмде өсиет ретінде жылына бір күндік ораза бар. Қазіргі иудаизмде бірнеше ораза түрі бар. Йом кипур деп аталатын оразада галахаға сәйкес шамамен жиырма бес сағат бойы тамақ ішіп-жеуге, бір нәрсені жууға, былғары аяқ киім киюге, майды пайдалануға және жыныстық қатынасқа түсуге тыйым салады.

АШРАМ – ежелгі Үнді елінде әдетте алшақ жерде – тауда немесе орманда орналасқан абыздар мен дуаналардың қасиетті мекені. Қазіргі индуизм контексінде «ашрам» термині адамның медитация, дұға ету, рәсімді өткізу және рухани жаңару үшін келетін рухани немесе діни қауымдастықты білдіреді.

АШУРА (немесе Шахсей-вахсей) - исламдағы ғұрыптық іс-шаралар кешені, ол мұсылман күнтізбесінің бірінші айы - мухарам айының алғашқы онкүндігінде өтетін барлық мұсылмандар құрметтейтін, ерекше атап өтетін күндердің бірі. Ислам дінінің әртүрлі бағыттарының мұсылмандары – шииттер мен сунниттер бұл күні болған тарихи оқиғаларға көзқарасы әртүрлі және бұл қасиетті күнді әр бағыт өзінше өткізеді.
Шииттер Ашураны аза тұту ретінде атап өтеді және келесі рәсімдер мен ғұрыптар кешенін өткізеді: Мұхаммед пайғамбардың немересі, Әлидің ұлы – имам Хусейннің, оның ағасы Аббастың және 70 шәхидтен тұратын әскердің 680 жылы (немесе хижраның 61 жылы) халиф Язидтің әскерлерімен Кербалада болған шайқаста құрбан болғанын еске алуға арналған аза тұту.
Шахсей-вахсей рәсімін атап өту келесі мұсылман елдерінде кең тараған: Иран, Әзірбайжан, Ирак, Ауғанстан, ішінара Тәжікстанда, Пәкістанда, Түркияда және шииттер тұратын басқа елдер.

АЯТ *(араб тілінен «белгі», «нышан»)* – Құран сүрелерінің бөлігі (тараулары); аяқталған ойды білдіретін Құранның кішігірім құрылымдық бөлшегі.

Ә

ӘЛЕМДІК ДІНДЕР – әр түрлі елдер мен континенттер халықтарының арасында таралып кеткен діндер; қазіргі кезде буддизм, христиан және ислам діндерінің жалпы атауы ретінде қолданылады.

ӘЛЕМНІҢ ДІНИ КӨРІНІСІ – діни ұстанымдағы адамдардың әлем туралы көзқарастарының, діни тәжірибесінің жиынтығы, онда күнделікті өмірмен о дүние арасындағы, жердегі өмір мен басқа тылсым әлемдердің қатынасына ерекше көңіл бөлінеді.

ӘЛЕМНІҢ ҒЫЛЫМИ БЕЙНЕСІ – ғылымның барлық ортақ жетістіктерін біріктіруші, әлем және оның құрылымдық сипаттамалары мен заңдылықтары туралы ұғымдардың біртұтас жүйесі.

ӘУРЕТ/ АУРАТ *(араб тілінен «әлсіз қорғалмаған жер», «жыныс мүшелері»)* – шариғат бойынша қарауы харам, жабылуы парыз болған адам денесінің ұятты жерлері. Әуреттің мөлшері, әйел кісілерде, қолдың білезігі мен аяқтың тобығына дейін. Ер кісілерде, кіндік пен тізенің арасы.

ӘУЛИЕ – әділ өмір мен сенімге берік құлшылығы, ізгілігі, Құдай мен адамдар арасындағы байланыстырушы іс-әрекеті үшін әр түрлі діндерде аса құрметке ие болған тұлға.

Б

БАПТИЗМ – XVII ғ. басында Англияда қалыптасқан протестанттық ағымының бір бағыты. Бастапқыда қауымдастық мүшелері «ағайындылар» деп аталып, кейін «баптистер» немесе «шоқындыратындар» деген атауға ие болды. Евангелиялық христиан баптистер қауымы шоқынуды (шомылдыру) адамдардың зерделі жасқа жеткен кезінде саналы әрі жария түрде жасауы керек деген тұжырымды ұстанатынында. тек саналы шомылдыру рәсімінен өткендерден тұрады. Бірінші баптистер қауымы 1609 жылы Амстердамда пуритандар арасынан құрылған. Баптизмның негізін қалаушы ағылшын уағызшысы Джон Смит болды. Алғашқы баптистер қауымы 1612 жылы Англияда Лондон қаласында құрылды.
1905 жылы Лондонда өткен 1-ші Дүниежүзілік баптисттер съезінде Баптисттердің Дүниежүзілік альянсы құрылды, оған бүгінгі күні әлемнің барлық дерлік аймақтарында жұмыс істейтін 214 баптисттік діни бірлестіктер кіреді.

Библия баптисттік қауымның доктринасында және баптисттердің өмірінде жалғыз беделге ие және ең жоғары үлгі болып қабылданады. Баптистер алғашқы шіркеуді құрушы - Иса Мәсіх және ол шіркеудің басшысы, оның Заң шығарушысы деп санайды.
Олар құрамына Көне және Жаңа өсиеттер кіретін 66 кітаптан тұратын Библияны діни және күнделікті өмірде ерекше беделге ие Киелі Жазба ретінде мойындаңыз.
Олар сынақтық мерзімнен өтіп, дұға ету жиналысында тәубеге келгеннен кейін ғана жамағаттың мүшесі болады, ал суға шомылдыру рәсімінен өткендер ғана қауымның толық мүшесі болып саналады.
Шоқындыру рәсімінен өту суға толығымен батыру арқылы жүзеге асырылады және діни сенімге саналы түрде өту, рухани қайта туылу әрекеті ретінде қарастырылады. Баптисттік шіркеулер балаларды шомылдыру рәсімінен өткізбейді, ол Ізгі хабарға (Евангелияларға) негізделген, оған сәйкес шомылдыру рәсімінен өту «Құдайға таза ар-ожданмен қызмет ету туралы уәде» болып саналады, сондықтан оны адам саналы жаста ғана бере алады деп санайды.

БАХАИ – монотеистік дін. Бахаи сенімі діндердің бірлігін орнату мақсатын көздейтін жас діндердің бірі.
Негізін қалаушы Бахаулланы (1817–1892 жж.) бахаилар соңғы «Құдайы құбылыс» ретінде ерекше құрметтейді. Олар бұл қатарға Бахаулладан өзге Ыбырайымды, Мұсаны, Будданы, Заратуштраны, Кришнаны, Исаны, Мұхаммедті, Бабты және осы тақылеттес өзге де тұлғаларды қосады.
Бахаилердің киелі жазбалары – «Китаб-и-Агдас» кейбір бөліктері әлемнің 800-ден аса тіліне аударылған. Бахаи ілімінің басты тақырыптары – Құдайдың бірлігі, діндер мен адамзат бірлігі.
Бахаи сенімінде дінбасылар жоқ. Себебі Бахаулланың айтуы бойынша, әрбір адамның жеке өзі ақиқатты іздеп, қабылдауға қабілетті. Қауымдастықтың барлық іс-әрекетін әкімшіліктің ерекше тәсілімен бақылайды, олардың негізгі органы демократиялық жолмен сайланады. Бахаилер діндіғылыммен бірге тарих барысында өркениетті ілгерілететін білім мен тәжірибе жүйесі ретінде қарастырады.

БИБЛИЯ *(грек тілінен «кітап»)* – христиан дінінің Қасиетті Жазбаларын құрайтын кітаптар жиынтығы, оның құрамы Көне Өсиет пен Жаңа Өсиеттен тұрады.
Христиандық конфессиялардың көпшілігінде Көне Өсиеттің 39 кітабы (еврей Библиясы болып саналатын -Танахтан алынған) және Жаңа Өсиеттің 27 кітабы канондалған.
Христиан Библиясына енген кітаптардың саны конфессиясына байланысты - 66 кітаптан - 81 кітапқа дейін өзгеріп отырады.
Жаңа Өсиет 27 кітаптан тұрады оған: 4 Інжіл (Матай, Марк, Лұқа, Жохан), Апостолдардың істері, Апостолдардың 21 хаты және Иоанн Богословтың Аян кітабы (Апокалипсис) кіреді. Жаңа Өсиетте адамгершілік қағидаттары қамтылған және оны сақтау христиандық ілімге сәйкес адамның мәңгілік өмірге ие болуы үшін қажет.

БИДҒАТ / БИДА *(араб тілінен «жаңалық енгізу», «жаңалық»)* – ислам

тұрғысынан алғанда – Мұхаммед пайғамбар мен оның сахабаларының тұсында болмаған, исламға кейінірек енгізілген жаңалықтарды білдіреді. Бидғат екі түрге бөлінеді – бидғатус-саийя, бидғатул-хасана, қазақшасы бұрыс бидғат пен дұрыс бидғат.

БОДХИСАТТВА *(санскрит тілінен «санасы оянған тіршілік иесі»)* – өзін-өзі тәрбиелеу, жетілдіру арқылы будда дәрежесіне жетуді көздеген адам. Ежелден бері бұл жолды мақсат еткен көптеген бодхисаттар, бүгінгі таңда буддизмнің құрметке бөленген әулие адамдары болып саналады.

БРАХМАНДАР – индуизмдегі жоғары варнаның өкілдері, дінбасылар, абыздар.

БУДДИЗМ – ежелгі әлемдік дін, б.з.д. VI ғасырда, Үндістан жерінде пайда болған.
Діннің негізін қалаған Сиддхартх Гаутама, кейінірек Будда Шакьямуни болып атала бастаған. Өз уағыздарында Будда бұрын брахманизмде болған көптеген ұғымдарды қолданды. Осылайша, буддизм сансараны (жанның түрленуін), карманы (қарымта заңын) және дхарманы (тура жолды) мойындайды.
Буддизм ілімі «Типитака» немесе «Трипитака» атты жинақта жарияланған. Жинақтың атауы «Үш себет» дегенді білдіреді. Жинаққа Будданың насихат сөздері, дін қағидалары, түсіндірмелері, адамгершілік ұстанымдары, діни рәсімдері баян етілді.
Буддизм ілімі келесі қағидаттарға негізделген: қай таптан не қай тайпадан шыққанына қарамастан, кез келген адам кемелдене алады; адам тұлға ретінде қалыптасуы үшін адамгершілік ұстанымдарына сәйкес өз-өзін кемелдендіруі керек; адамгершілік нормаларына сай өмір сүру қажеттігі насихатталады.
Буддизмде ұлттық не әлеуметтік ерекшелігіне қарамастан, бүкіл адамзатқа ортақ тән әмбебап адамгершілік ұстанымдар негізге алынды. Сол себепті Будда ілімі әлемдік дінге айнала алды.
Буддизмде екі ірі ағым бар – хинаяна және махаяна.
Хинаяна (тар шеңбер) ежелгі буддизмге жақын. Хинаяндағы қасіреттен арылудың жалғыз жолы – аскеттік тақуа өмір сүру, бұл жолды сангха монахтар ордені ұстанады. Тарту-таралғы жасау – карманы жақсарту үшін жасалатын қосымша рәсім.
Сангха монастырлық қауымы буддизмде орталық мәнге ие және оның монах мүшелері Будданың әлемде болуын бейнелейді, сондықтан өздері де діндарлар үшін ғибадат ету объектілері болып табылады. Қарапайым адамдар оларға тарту-таралғы ұсынады: тамақ, киім береді, көмек көрсетеді.
Махаяна (кең шеңбер) жеке адамның мінез-құлқының еркіндігіне, тыйымдарды қадағалаудағы жеңілдікке, тақуалықтың міндетті еместігіне, зайырлы өмірге негізделген. Бұл ретте нирванаға тақуалар ғана емес, қарапайым адамдар да жете алады деген ойды ұстанады.

БІРІГУ ШІРКЕУІ – «Бірігу шіркеуі» деген атпен белгілі «Әлемдік христиандықты біріктіру үшін Киелі Рухтың Ассоциациясы» 1954 жылы

Оңтүстік Кореяда Сун Мён Мунмен құрылған. Ол нәсіліне, ұлтына, дініне қарамастан адамдарды біріктіреді. Орталық Сеулде орналасқан. «Бірігу шіркеуі» доктринасы Сун Мён Мунның тұлғасы мен оның аянына негізделген.
Мун ілімдерінің негіздері алғаш рет 1957 жылы жарияланды, сол кезде Кореяның отыз қаласында қауымдар болды. 1950 жылдардың аяғында доктринаның алғашқы уағызшылары АҚШ пен Жапонияда пайда болды.
Бірігу шіркеуінде Қасиетті некенің жаппай рәсімдеріне ерекше мән беріледі. Алғаш рет Реверенд Мун мен оның әйелі оны 1961 жылы өткізді. Содан кейін олар бір уақытта 36 жұпқа некеге тұруға батасын берді. Қазіргі уақытта бұл салтанатты іс-шара тек сол кезде болып жатқандарды ғана емес (көбінесе бұл ондаған мың адамды қабылдай алатын стадиондар), сонымен қатар спутниктік байланыс арқылы барлығына, тіпті ең шалғай бұрыштарда тұратындарға да қатысты. планетаның.
Дұға оқу жиындары жексенбі күндері өтеді және ғибадат діни гимндерді айтуды, әртүрлі діндердің жазбаларынан оқуды және Реверенд Мунның сөздерін қамтиды.

В

ВАРНА – Ежелгі Үнді қоғамындағы негізгі әлеуметтік таптарды белгілеуге арналған ұғым, оған: брахмандар (абыздар), кшатрийлер (әскерилер), вайшилер (шаруа халық), шудралар (құлдар) кіреді.

ВАХХАБИЗМ / УАХАБИЗМ – исламдағы XVIII ғасырда қалыптасқан ағым. Орталық Арабияда шейх Мұхаммед ибн Абд әл-Уаххаб ат-Тамими (1703-1787) есімімен аталған.
Уахабшылардың негізгі догмасы – бір Аллаға сену. Уахабшылар таза исламды тек Мұхаммед пайғамбардың ізбасарларының алғашқы үш ұрпағы ғана ұстанған деп есептейді және кейінгі жаңалықтарды сырттан енгізілген бидғат деп санайды.

ВЕДАЛАР – санскриттегі индуизмнің ең көне жазбаларының жинағы. Көптеген ғасырлар бойы Ведалар поэтикалық түрде ауызша жеткізіліп, кейінірек жазба түрі жинақталды. Ең алғашқы қолжазбалар біздің заманымыздың XI ғасырына жатады. Жалпы төрт Веда бар, олар: Ригведа – «Мадақтау Ведасы»; Яджурведа – «Құрбандық шалу формулалары Ведасы»; Самаведа – «Мадақ әндер Ведасы»; Атхарваведа – «Дұғалар Ведасы».

ВИКАРИЙ *(латын тілінен «орынбасар»)* – Католик Шіркеуіндегі епископтың немесе приходтық священниктің көмекшісі. Православиеде епископ мәртебесінде ғана орынбасар болатын дін қызметшісін викарий деп атайды.

Г

ГАЛАХА *(иврит тілінен «жүру», «мінез-құлық»)* – яхудей өмірін бүкіл саласында реттейтін, яхудейлердің қасиетті кітаптарында берілген заңдар жинағы. «Галаха бойынша өмір сүру» иудаизм канондарына сәйкес, дұрыс өмір сүру дегенді білдіреді.

ГАУДИЯ-ВАЙШНАВИЗМ – индуизмнің ішіндегі вайшнавизмнің бір тармағы немесе бағыты болып табылатын діни дәстүр. Гаудия-вайшнавизмнің философиясы ең алдымен «Бхагавад-гита» және «Бхагавата-пурана», сондай-ақ Упанишад секілді ведалық жазбаларға негізделген. Діни тәжірибесі Кришна мен Радхаға, Құдайдың еркектік және әйелдік бастамалары ретінде құлшылық етуге негізделеді.

ГУРУ – ұстаз, рухани тәлімгер, шығыс ілімдеріндегі (индуизм, буддизм, т.б.) ең жоғарғы рухани тұлға. Пенджабтық сикхизмінде діни қауымдастық басшысының лауазымы.

Ғ

ҒАЗАУАТ ГАЗАВАТ *(араб тілінен «жорық», «шабуыл»)* – кәпірлерге қарсы қарулы күрес («қасиетті соғыс»). Мұндай күреске қатысқаны үшін адамға «гази» (сенім үшін күресуші) құрметті атағы берілді. Егер жиһадты тек мемлекет атынан Халиф немесе Имам, яғни діни көшбасшы ғана жариялаңса, ал газаватты тайпа көсемдері жариялай береді.

ҒАЛАМДЫҚ СОБОРЛАР – христиан шіркеулері жоғары дін қызметкерлерінің жиналысы, оның барысында культ және діни ілім жүйесі жетілдіріліп, бекітілетін, канондық нормалар мен құдайға сыйыну ережелері құрастырылатын.

ҒИБАДАТ *(араб тілінен «құл», «Құдайға құлшылық»)* – Құран мен Пайғамбар Сүннетінде бұйырылғандай Алла Тағалаға құлшылық ету. Ислам дінінде намаз сияқты Аллаға арналған белгілі құлшылықтармен бірге шариғатқа қайшы келмейтін әрбір іс-қимылдың барлық түрі құлшылық қатарына жатады.

ҒИБАДАТ ҮЙІ (ҒИМАРАТЫ) – құдайға құлшылық етуге, дұға оқылатын және діни жиналыстарға, діни тәу етуге (мінажат етуге) арналған орын («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңының 1-бабының 1) тармақшасы)

Д

ДАИФ *(араб тілінен «әлсіз»)* – бұл тұжырымдама хадистің сенімділік дәрежесін көрсету үшін қолданылады. Хадис ғылымының терминологиясында берілуі күмәнді немесе мазмұны күдікті болып саналатын ауызша дәстүрді білдіреді.

ДАО *(қытай тілінен «жол»)* – даосизм мен конфуциандықта жол, әдіс, тұрмыс қалпы, жалпыға ортақ заң, абсолют. Қытайда б.э.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында діни және философиялық негіздерге құрылған, дао немесе «заттар жолы» туралы ілім. Оның өзіндік теологиялық негіздері, дін қызметшілері, рәсімдері, қасиетті мәтіндері мен ұйымдық құрылымы бар. Даосизм ғарыш күштерімен байланыс орнату арқылы өмір күшінің жаңаруына көп мән береді.

ДАР-ӘЛ-КУФР (ДАР-ӘЛ-ХАРБ) – ислам дініне тыйым салынған және діни тұрғыдан мұсылмандарға қысым көрсетіліп жатқан аумақтар.

ДАР-ӘЛ-ИСЛАМ – дәстүрлі мұсылмандық түсінікте шариғат заңының күшке ие және мұсылмандар саяси үстемдік ететін аумақтарды білдіреді.

ДАР ӘС-СУЛЬХ – мұсылмандардың дәстүрлі түсініктеріне сәйкес, ислам дінін ұстанбайтындардың саяси билігінің жағдайында мұсылмандар діни бостандыққа ие және өздерінің діни заңдарына сәйкес өмір сүретін «Дар әл-Ислам мен «Дар әл-Харб» арасындағы санатты білдіреді.

ДӘСТҮРЛІ ДІН – сан ғасырлар бойына қалыптасып келген халықтың тарихымен, мәдениетімен, рухани өмірімен тығыз байланысты дін.

ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНДЕР – әлемдік және ұлттық діндердің шектерінен шыққан, бірақ олардың идеяларын, рәміздері мен рәсімдерін қолданатын діни қозғалыстар және олар қалыптастырған ұйымдар. Олардың дәстүрлі емес екені нақты қоғамның мәдени және рухани өмірімен байланыссыздығынан көрінеді.
*Терминнің заңды мазмұны жоқ, Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделмеген.

ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМ – адамның қорғалатын құқықтары мен бостандықтарына қауіп төндіретін, адамгершілік негіздерін, рухани және мәдени құндылықтар мен дәстүрлерді әлсіретуге және (немесе) жоюға қабілетті ағым немесе ұйым, діни көзқарастардың, идеялардың, сондай-ақ ілімдердің жиынтығы. Мұндай ағымдар адептерге толық бақылау орнатумен сипатталады.
*Терминнің заңды мазмұны жоқ, Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделмеген.

ДЕСТРУКТИВТІ КУЛЬТ – қатаң авторитарлық жүйесі бар иерархиялық

ұйым, психологиялық әсерді қолдана отырып арбау тәжірибесін қолданады.
*Терминнің заңды мазмұны жоқ, Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделмеген.

ДИАКОН *(грек тілінен «қызмет етуші»)* – шіркеу дін қызметшілерінің баспалдағындағы алғашқы дәрежесі. Әдетте пресвитер мен епископтан бұрын келетін діни қызметтің алғашқы сатысы. Диакон – Диакон священник пен архиерей өткізетін қасиетті рәсімдерге (таинства) тікелей қатысып, көмек бере алады, бірақ оны өз бетінше өткізе алмайды (шоқындырудан басқасын өткізе алады). Ғибадат ету барысында диакон қасиетті ыдыстарды дайындайды, ектенияларды айтады және т.б.

ДИСКРИМИНАЦИЯ – кемсіту, шектеу, біржақты теріс көзқарастар, зорлық-зомбылық, әділетсіздік және адамдарды әртүрлі белгілер бойынша белгілі бір құқықтарынан айыру: этникалық, касталық, тері түсі (расизм); отбасылық жағдайы; ұрпақ; генетикалық ерекшеліктері; неке жағдайы; ұлты (нацизм); діні; жынысы (сексизм); әлеуметтік тап; білімі; жыныстық бағыты және гендерлік сәйкестігі; жұмыс орны және тұрғылықты жері; жасы (эйджизм); сотты болғандығы; сыртқы келбеті; бойы (хайтизм), салмағы; мүгедектік (эйблизм) және т.б.

ДОГМАТ *(грек тілінен «пікір», «шешім», «үкім»)* – сынауға келмейтін ақиқат шындық жайында мәлімет беруші діни ілім ережесі, барлық сенушілер үшін міндетті, мәңгілік және өзгермейтін құдай тарапынан болған қағидаттар деп танылған кезкелген дін мен конфессиядағы діннің негізгі ережелері.

ДОГМАТИЗМ – ережелерді, ұстанымдарды, пікірлерді, ілімдерді немесе нормаларды постулаттар немесе практикалық қағидалар ретінде сөзсіз, сынсыз қабылдаумен сипатталатын ойлау тәсілі.

ДУХОВЕНСТВО – христиан дініндегі діни рәсімдер мен жоралғыларды атқаратын қызметшілердің атауы. Осындай дін қызметшілердің үш дәрежесі бар: диакон, иерей және архиерей. Православ шіркеуінде архиерейлікке тек монахтық өмірді таңдағандар ғана жетеді. Сондай-ақ шығыстық Шіркеулерде дін қызметшілерін ақ және қара духовенсто деп екіге ажыратады. Ақ дін қызметшілеріне приходтық храмдарда қызмет көрсететін священниктер (православиеде – протопресвитер, протоиерей, иерей мен диакон) жатады. Қара дін қызметшілеріне (яғни, монахтық өмірді таңдаған) патриарх, митрополит, архиепископ, епископ, архимандрит, игумен, иеромонах, иеродиакон жатады. Католиктерде дін қызметшілері целибат (некесіздік) қабылдайды.

ДІН – дүниетаным, қоғамдық сананың тарихи түрі; әлеуметтік-мәдени құбылыс; моральдық нормалар мен мінез-құлық түрлерінің, салт-дәстүрлердің, діни іс-әрекеттердің және адамдардың бір ұйымға бірігуін қамтитын табиғаттан тылсым күшке сенуге негіздеген көзқарастар мен құндылықтар жүйесі. Діннің басты анықтаушы белгісі – тылсым күшке

деген шынайы сенім.

ДІНИ БІРЛЕСТІК – азаматтардың заң шеңберінде діни сенім мен рәсімдердің бірлігі негізінде рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында ерікті қалыптасқан бірлестік.
Діни бірлестік – Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың өз мүдделерінің ортақтығы негізінде діни қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіппен біріккен ерікті бірлестігі («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңының 1-бабының 1-1) тармақшасы)

ДІНИ ҚЫЗМЕТ – діндарлардың діни қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған қызмет («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы, 1-бабтың 2) тармақшасы).

ДІНИ ҚЫЗМЕТШІ – діни, уағыздаушылық қызметке тиісті діни бірлестік уәкілеттік берген адам («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы, 1-бабтың 3) тармақшасы).

ДІНИ МАЗМҰНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ МАТЕРИАЛ – кез келген материалдық жеткізгіштегі діни сипаттағы баспалық, электрондық және өзге де ақпарат («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы, 1-бабтың 4) тармақшасы).

ДІНИ ҒИБАДАТ – дін қызметшілерінің діни ілімнің талаптары бойынша орындайтын діни рәсімдер жиынтығы.

ДІНИ РӘСІМ – белгілі бір әлеуметтік қарым-қатынастардың рәмізі, олардың бейнелік көрінісінің және бекуінің формасы болып табылатын дәстүрлі, шартты іс-әрекеттердің жиынтығы. Діни рәсімдер діндарлардың санасындағы діни көзқарастардың орнығуына, діни өзіндік сананың қалыптасуына және тылсым күштерге сенімін нығайтуға ықпалын тигізеді.

ДІНИ СЕНІМ – қандай да бір дінге, конфессияға тиесілі болу.

ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫ – әркімнің дінге деген көзқарасын еркін таңдау, діни қызметті жүзеге асыруға қатысу құқығын көздейтін құқықтық принцип; кез келген демократиялық қоғам дамуының қажетті және ажырамас шарты, адам құқықтары мен бостандықтары жүйесінің негізгі элементтерінің бірі.
Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасы өзін жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып келетін демократиялық,

зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп санайды. Конституция әр адамға ар-ождан және діни сенім бостандығы құқығына кепілдік береді, сондай-ақ, діни, этностық және өзге де белгілеріне қатысты шектеудің кез-келген формаларына тыйым салады.
Соңғы жылдары Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы заңнама жетілдіріліп, үздіксіз өзгеріп отыратын қоғамдық-саяси жағдайларға бейімделу барысында айтарлықтай өзгерістерге ұшырағанын атап өткен жөн. Қазіргі уақытта ол, негізінен, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында және Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде бекітілген халықаралық нормаларға жақындатылған.
Біріншіден, құқықтар мен бостандықтар 1948 жылы БҰҰ қабылдаған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18-бабымен кепілдендірілген, онда: «Әркімнің ойлау, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар» делінген. Сондай-ақ 29-бапта адам құқықтары мен бостандықтарын келесі жағдайларда шектеуге жол берілетіндігі көрсетілген, олар: «басқалардың құқықтары мен бостандықтарын лайықты тану мен құрметтеуді қамтамасыз ету және демократиялық қоғамдағы адамгершіліктің, қоғамдық тәртіпті және жалпы әл-ауқаттың әділ талаптарын қанағаттандыру мақсатында заңмен бекітілген».
Қазақстан Республикасы 2005 жылғы 28 қарашада ратификациялаған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (бұдан әрі - Пакт) 18-бабына сәйкес, әркімнің ар-ождан мен дін бостандығына құқығы бар, ешкімді өз таңдауы бойынша дінді мойындауға немесе сенімін қабылдау еркіндігін төмендетуге мәжбүрлемеуі тиіс.
Алайда, Пактінің осы бабы заңда белгіленген және қоғамдық қауіпсіздікті, тәртіпті, денсаулық пен моральді, сол сияқты басқа адамдардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін қажетті жағдайларда ғана дін немесе наным-сенім ұстану еркіндігін шектеуге жол береді.

ДІНТАНУ – діннің пайда болу тарихы, дамуы, қызмет етуінің негізгі заңдылықтарын үйретететін, оның қоғам өмірінің басқа салаларымен, халық тарихымен байланысы жөніндегі ғылым.

ДІНИ ДОГМАТ – әрбір конфессиядағы діндарлар үшін міндетті, шынайы, мәңгілік және өзгермейтін құдайшылдық заңдар деп танылатын дін ілімінің негізгі ережелері.

ДІНИ РАДИКАЛИЗМ – өзге адамдарды діни ережелер мен талаптарды мүлтіксіз орындауға шақыратын үндеулері және әрекеттері ілесе жүретін діндар адамның шектен шыққан, ымырасыз діни нанымды ұстануы.

ДІНИ ТӨЗІМДІЛІК – әр азаматтың кез-келген дінді ұстану құқығын, діни келіспеушілікке төзімділікті мойындауы.
Зайырлы қоғамда діни төзімділік құндылық тұрғысында ешқандай дінге артықшылық және құқықтық басымдылық берілмей, мемлекеттің барлық азаматтарына өз рухани жолымен жүруде, ақиқатты іздеуде өз

қажеттіліктерін жүзеге асыру үшін тең жағдай жасалады.

ДІНИ ІЛІМДІ ТАРАТУ – белгілі бір діннің негізгі догматтары, идеялары, көзқарастары және практикалары туралы ақпаратты жеткізуге, сол сияқты беруге бағытталған қызмет («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы, 1-бабтың 4-1) тармақшасы).

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ - діни өшпенділекті немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруды, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, имандылығына немесе құқықтары мен бостандықтарына қатер төндіретін кез келген діни практиканы қолдануды көздейтін әрекеттер ұйымдастыру және (немесе) жасау («Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № зі Заңы, 1-бабтың 1) тармақшасы).
Тар мағынада діни экстремизм діндегі шектен шыққан көзқарастар мен әрекеттерді ұстануды білдіреді. Мұндай экстремизмнің негізін зорлық-зомбылыққа, шектен тыс қатыгездік пен агрессивтілік құрайды.
Кең мағынада бұл термин мемлекеттік жүйені күштеп өзгертуге немесе билікті күшпен басып алуға, мемлекеттің егемендігі мен аумақтық тұтастығын бұзуға, осы мақсаттар үшін діни алауыздық пен өшпенділікті қоздыруға бағытталған діни негізделген немесе дінді жамылған әрекеттерді білдіреді.

Е

ЕВАНГЕЛЬДІК-ЛЮТЕРАНДЫҚ ШІРКЕУ – протестантизмнің негізгі, дәстүрлі және ең ірі ағымының бірі, Германия, Швеция, Дания, Норвегия, Финляндия, Эстония, Латвия және АҚШ-та кең тарағаң.
Еуропаның Батыс шіркеуіндегі XVI ғасырдағы Реформация дәуірінен бастау алған, негізін Мартин Лютер қалаған. Шіркеудің қарама-қайшылығы кейбір қауымдастықтардың Рим папасының юрисдикциясынан шығып, өздерінің шіркеу құрылымын құруына әкелді. Лютердің есімі қайтыс болғаннан кейін ғана шіркеудің атына енген.
«Лютерандық» сөзі немістің дәстүрлі шіркеулеріне тән. Осылайша, дүниежүзінің көптеген шіркеуі «Августбургтік құлшылықтың Інжілдік шіркеуі» деп аталады. Дәстүрлі протестанттық шіркеулерге көбінесе Інжіл/Евангелия сөзі жалғасқан. Осы ағымға жататын шіркеулер, әдетте, Евангельдік-лютерандық шіркеу деп аталатыны сондықтан.
Діни ілімнің негізі Көне және Жаңа Өсиеттің қасиетті жазбасы шіркеу ілімі мен қызметінің негізі әрі бірден-бір нормасы, сондай-ақ сенімнің Никейлік және Апостолдық сенім рәміздері мойындалады. Практикалық діни сенім жүйесі 1530 жылы Августбург сенімімнің өзгермеген нұсқасын, Лютердің Қысқа және Үлкен катехизистерін, Шмалькальдің артикулдарын және басқа да символдық кітаптарды қамтитын «Келісім

кітабында» айтылады. Лютерандық шіркеулерде Құдайға құлшылық етудің қоғамдық міндеті болып есептелетін литургиялық формалар жоқ.
Иса Мәсіхтің Інжілі (Евангелиясы) тек сенім арқылы қабылданады. Мәсіхтің екінші рет келуіне дейін Құдай Патшалығының ішкі бейнесі ғана бар, ал Иса адамдардың жүрегінде күшке ие. Сондықтан сенушінің ішкі көңіл-күйі мен сыртқы мінез-құлқы әртүрлі болады деп санайды.
Лютерандық шіркеу иерархиясынан бас тартқан, алайда католицизмнен алтарь, крест, орган, діни қызметкерлердің киімдерін және діни кескіндемелерді қолдануды сақтап қалған.
Олар бірінші болып діни қызмет көрсетуді латын тілінде емес, орналасқан елдің тілінде жүргізе бастаған.
Әрбір лютерандық шіркеу дербес (автокефалды), алайда бірлескен міндеттерді, жобаларды және халықаралық өкілдіктерді шешу үшін шіркеулер Дүниежүзілік лютеран Федерациясына біріктірілген.

ЕВАНГЕЛИЕ / ІНЖІЛ *(грек тілінен «ізгі хабар»)* – Иса Мәсіхтің (Иисус Христостың) өмірі мен ілімі жайында түсінік беретін «Жаңа өсиеттің» алғашқы төрт кітабының атауы.

ЕЛЕОСВЯЩЕНИЕ / СОБОРОВАНИЕ – православие және католик шіркеулерінің жеті қасиетті рәсімдерінің бірі. Ол науқас адамға жасалады және оны қасиетті деп саналатын «еле» маймен майлаудан тұрады. Еле майымен ұшықтау науқастың Құдайдың қалауымен оның қалпына келуіне ықпал ететін немесе оның басқа өмірге өтуін қасиетті ететін рақымға ие болуы үшін жасалады. Праволсавиеде еле майын адамның маңдайы, мұрны, беті, аузы, кеудесі, қолдың алақаны мен сыртқы жағы крест бейнесімен жағылады.

ЕЛУІНШІЛЕР / ПЯТИДЕСЯТНИКИ – протестантизмнің бір тармағы, Інжілдік (Евангелиялық) христиандар, Баптизмнен бастау алады.
XX ғасырда методистік пастор Чарльз Пархэм АҚШ-та Библиялық мектеп ашып, Әулиелік қозғалысы құрып, христиан кемелдігіне жету үшін айрықша рухани тәжірибе жинау керегін насихаттай бастады.
Алғашқы «Елуіншілер» шіркеуі 1886 жылы АҚШ-тың Техас штатында пайда болған «Құдайдың шіркеуі» болып саналады, оны «әлулиелік қозғалысының» - методист-баптистері құрды.
1903 жылы американдық «әулиелік қозғалысы» шіркеулердің көпшілігі «Құдай шіреуі» ұйымына – алғашқы елулік альянсына бірікті.
Сенімнің негізі - Киелі Рух әрбір шынайы сенушіге, Жаңа өсиет баянына сәйкес, Мәсіхтің қайта тірілгеннен кейінгі 50-ші күні елшілерге түскені сияқты, түсуі мүмкін деген сенім. Киелі Рух түсетін адам, олардың пікірінше, пайғамбарлық етуге, кереметтер жасауға, бұрын өзіне беймәлім тілдерде (глоссолалия) сөйлей алатыны және т.б. туралы сенім жатыр. Яғни діни бірлестіктің атауының шығуы осы сенімге негіздеген.
Елуіншілер екі қасиетті рәсімді (таинство) мойындайды: шомылдыру/шоқындыру рәсімінен өту және причастие (нан мен шарап дәмін тату).
Киелі Рухтың шомылдыру арқылы шоқындыру рәсімінен өтуі, қайта туылуы, сеніммен емделуі және Мәсіхтің келуін күту Елуінші күн

ілімдерінің ортақ дінгегін құрады. Олар Библию Киелі кітабы Құдайдан рухтандырылған деп таныды, құтқарылу Мәсіхтен келеді деп сенді, суда шомылдыру рәсімінен өтудің әртүрлі формулаларын қолдана отырып, хиротония мен евхаристияны мойындайды.
Елуіншіліктердің бірнеше түрге бөлінеді, олар: екі батаның елуіншілері, үш батаның елуіншілері, радикалды елуіншілер, апостолдық елуіншілер, унитарлы-елуіншіліктер.

ЕПАРХИЯ *(грек тілінен «область» «аймақ»)* – христиандықта епископ (архиерей) басқаратын аумақтық бірлік (шіркеу-әкімшілік округ) дегенді білдіреді.
Православие шіркеуі епархияны «архиерей басқаратын және епархиялық мекемелерді, деканаттарды, благочиние, приходтарды, монастырларды, монастырлық скиттарды, рухани білім беру мекемелерін, братства, сестричества, миссияларды білдіретін жергілікті шіркеу» деп анықтайды. Католицизмде епархия епископ басқаратын негізгі жеке аумақтық бірлік болып табылады. Кейбір маңызды епархиялар тарихи түрде архиепархиялар атағын алады. Бірнеше епархиялар (және архиепархиялар) митрополие немесе шіркеу провинциясын құра алады. Епархиялар епископқа бағынатын приход діни қызметкерлері басқаратын приходтардан тұрады. Приходтағы басшыға викарлар деп аталатын басқа діни қызметшілер көмектесе алады. Кейде көршілес приходтар деканаттарға біріктіріледі.

ЕПИСКОП *(грек тілінен «тәртіп сақтаушы», «қараушы»)* – шіркеудегі басшы дін қызметшілерінің жоғары дәрежесі, священниктік қызмет етудің диакон пен пресвитерден кейінгі үшінші дәрежесі.
Апостолдардың мұрагері, шіркеудің барлық жеті қасиетті рәсімін (тайнста) атқара алатын қасиетті билігі бар, тағайындау рәсімінде (рукоположение) архипастырлық рақымын қабылдай алады, әдетте әкімшіліктік-территориялық қауымдастық ұйымының басшысы.
*Епископқа ресми үндеу: Жоғары мәртебелі (Ваше Превосходительство).

ЕРЕСЬ *(грек тілінен «таңдау, бағыт, мектеп, ілім, секта»)* – діни ілімге басқа көзқарасты ұсынатын, кез келген адам ақиқат деп санайтын діни ілімнен саналы түрде ауытқу немесе басқаша көзқарас ұстану.
Теология тұрғысынан – «құдай аш қан ақиқатты қабылдаудан саналы түрде бас тарту және қате ілімге ену».
Ауызекі сөйлеу тілінде «ересь» кейде сөйлеуші ақиқат деп есептейтін ілімді саналы түрде теріске шығару немесе бұрмалау деп аталады.

ЕРЕТИК – діни ілімнің жалпы қабылданған ережелерін, Құдайды тануда кез келген теріс көзқарасты құрметтемейтін адам (христиандықта қолданылады).

ЕРКІН ОЙЛАУ – ойлау еркіндігі, ақиқатты іздеудегі тәуелсіз ойлау тәсілі.

ИЕГОВА КУӘГЕРЛЕРІ – халықаралық діни ұйым. «Иегова куәгерлерінің» тарихы 1870 жылдардың соңында АҚШ азаматы Чарльз Тейз

Рассел негізін қалаған «Киелі кітап зерттеушілерінің» қозғалысынан басталады. Аллегейни Чарлз Рассел Киелі кітапты зерттеу жұмысы бойынша шағын үйірме ұйымдастырады. 1878 жылы ол осы үйірменің пасторы қызметін атқарады. Расселл сол кезеңде «Күзет мұнарасы қоғамының» бірінші президенті болып сайланады. Қоғам 1884 жылы Пенсильвания штатында ресми тіркеуден өтеді. 1890 жылдың соңында Қоғам ірі жиналыстар мен конгрестерді ұйымдастыра бастайды. 1900 жылдардың басында қоғамның филиалдары Ұлыбританияда, Германияда, Австрияда ашылады. 1909 жылы «Иегова куәгерлерінің» басшылық кеңесі Пенсильваниядан Бруклинге көшеді, кеңес қазір де осы маңнан орын тепкен. 1914 жылы Лондонда «Халықаралық Киелі кітап зерттеушілерінің Ассоциациясы» құрылды. Оның міндеті – Британ елдерінде Киелі кітапты зерттейтін және насихаттайтын топтардың қызметін үйлестіру болды.

Бірте-бірте «Күзет мұнарасы Қоғамының» филиалдары дүниежүзінің басқа елдерінде де ұйымдастырыла бастады. Бруклиндегі басқарушы корпорация – «Иегова куәгерлерінің» дүниежүзілік рухани-әкімшілік орталығы. Олар діни әдебиеттерді, соның ішінде «Күзет мұнарасы», «Пробудитесь» журналдарын шығарады.

Діни доктринаның ерекшелігі – ақырзаман – Армагеддонды күту және оған дайындалу қажеттілігі туралы уағыздау. Ехоба куәгерлері өздерінің сенімдері Киелі кітапқа негізделген деп мәлімдейді. Олар оны Киелі кітаптағы шындықтарды дәлелдеу үшін кеңінен пайдаланады. Қазіргі уақытта бұл ұйымның өкілдері Армагеддонның басталуын (дүниенің соңы) ешкім біле алмайды деп мәлімдейді.

Иегова Куәгерлері олар аударған Библия дәстүрге қарағанда сенімдірек деп есептейді; Құдайдың дұрыс есімі — Ехоба; жанның өлмейтіндігіне сенбеу; 144 000-нан тұратын «кішігірім қауым» ғана Мәсіхпен бірге билік ету үшін көкке барады; Мәсіх — Әкеге бағынатын Құдайдың Ұлы; Киелі Рух — Ехобадан келетін күш; тек Мәсіх арқылы Ехобаға дұға ету керек; Шайтан — дүниенің көзге көрінбейтін билеушісі; Мәңгілік өмірге тек Иеһова Куәгерлерінің қауымдастығына қосылу арқылы қол жеткізуге болады.

Діни әдебиеттерді, оның ішінде әлемнің 240-тан астам елдері мен аумақтарында таратылатын 750-ден астам тілде «Күзет мұнарасы», «Оян» журналдарын басып шығару бойынша жұмыстар жүргізеді.

«Иегова куәгерлерінің» қызметі 31 мемлекетте шектелген: Ауғанстан, Алжир, Бахрейн, Бруней, Бирма, Қытай, Египет, Иран, Ирак, Иордания, Кувейт, Ливия, Марокко, Солтүстік Корея, Оман, Катар, Ресей, Сауд Арабиясы, Сингапур, Тәжікстан, Тунис, Түрікменстан, Біріккен Араб Әмірліктері, Өзбекстан, Вьетнам және басқалар.

Ж

ЖАМАҒАТ *(араб тіл. «жұртшылық», «ұжым», «қаумдастық»)* –исламды түсіну, діни жоралғыларды орындау, өзара көмек көрсету, бір-бірімен тұрақты байланыста болу жолындағы ортақ мақсатты ұстанған

мұсылмандардың бірлестігі, көпшілік қауым.

ЖАҢА АПОСТОЛДЫҚ ШІРКЕУ – халықаралық христиандық діни ұйым. Германиядағы католицизм мен лютерандықтан кейінгі негізгі шіркеулердің бірі. Жаңа Апостол шіркеуінің орталығы Цюрихте.
Жаңа апостолдық шіркеу (бұдан әрі - ЖАШ) 1832 жылы Англияда пайда болып, Рим-католик шіркеуіндегі «католик-апостолдық» деп аталатын қозғалыстан бастау алады, 1867 жылы толық орнықты.
Қарапайым діндарларға арналған доктриналық кітап - мерзімді түрде қайталанатын «Жаңа апостолдық сенім: сұрақтар мен жауаптар» катехизмі, онда сенуші білуі керек нәрсенің барлығы қамтылған. Дінбасылар үшін «Патшалық тарихы» кітабы бар. Онда жаңа апостолдық тұрғыдан барлық дәстүрлі христиан шіркеулерінің берген бағасы болады, олардың бағалауы бойынша «христиан діндерінің ешқайсысы адамдарды құтқаруға жетелеу миссиясын орындамаған».
Діни ілімдерінің екінші көзі – Библия. Сонымен қатар, Библия Мәсіхтің елшілерін Оның ілімдерін уағыздаушылар және қасиетті рәсімдерді берушілер ретінде алмастыра алмайтындығы баса айтылады. Киелі Рухтың жетелеуімен елшілер ғана жазбаларды дұрыс түсіндіре алады, ал сенушілердің Библияны еркін оқуы құпталмайды. Жаңа апостолдық шіркеудің күнделікті өмірінде пайдаланатын басқа кітаптар жоқ.
ЖАШ шомылдыру рәсімінен өту, Киелі Рухпен мөрлену және Евхаристия рәсімдерін мойындайды.
Шомылдыру рәсімі Қасиетті Троица атынан сумен орындалады. Әдетте, балалар шомылдыру рәсімінен өтеді. Олардың ата-аналарына жаңа елшілердің рухында дұрыс тәрбие беру тапсырылған.
«Аян» арқылы олар он екі елшіні қауымдастық басшылары және олардың арасында басты елші етіп сайлады. Барлық діни дәрежелер мен шіркеу кеңселері жойылған. Олардың орнына Жаңа Өсиетте айтылған христиандардың қызметтері өмірге қайта оралады, олардың ішінде елшілерден басқа пайғамбарлар, евангелистер, мұғалімдер және т. б. болады деп сенеді.
Рухани білім беру мекемелері жоқ, өйткені олар Апостолдық ғасыр теологиялық ақылгөйлік емес, қарапайымдылық ғасыры деп санайды.

ЖАҢА ДІНИ ҚОЗҒАЛЫСТАР – жақында пайда болған діни топтар немесе деноминация, шіркеу, дін ретінде көпшілік мойындамаған діни ағымдар.

ЖАҢА ӨСИЕТ – Құтқарушының әлемге келуі, алғашқыхристиандық шіркеуінің даму тарихы, алғашқы шіркеулерге апостолдық жолдаулары және әлемнің ақырғы тағдырлары жайындағы кітап – Апокалипсис туралы әңгімелейтін Інжілдің екінші бөлімі. Христиандар оны Қасиетті жазба ретінде қадір тұтады.

ЖАХИЛИЯ / ЖӘХІЛЕТ *(араб тілінен «надандық»)* – исламда арабтарға ислам діні келмей тұрғанда пұтқа табынушылық, адасушылық, ұлттық, нәсілдік, тектік үстемдік басым болған дәуір. Кең мағынасында – заңсыздық пен қатыгездік. Мұхаммед Пайғамбардың пайда болуына

және исламның Араб халқына таралуына дейінгі уақытты белгілеу. Исламда арабтар пұттарға табынып, әртүрлі күнәлар жасаған немесе надандық кезеңдерін білдіреді.
Жәхіл – діни тұрғыдан сауатсыз, діни сауаты ашылмаған тұлға.

ЖАҺАНДАНУ – өркениеттердің, мәдениеттер мен діндердің ақпарат алмасуы және өзара әрекеттесуінің бүкіләлемдік бірігу процесі. Жаһандану келесі салаларға бөлінеді: қаржылық және экономикалық; технологиялық; саяси; экологиялық; мәдени.
Жаһандану үрдістері бастапқыда экономика, сауда және серіктестік саласында басталып, қазіргі кезде де адамның басқа да көптеген салаларына ықпалын тигізуде.

ЖАҺАННАМ / ЖӘХАННӘМ – исламда тозақтың ең көп тараған атауы, күнәһарлардың жазасын өтеу орны.

ЖИҺАД / ДЖИХАД *(араб тілінен «күш жігер»)* – исламдағы ұғым, яғни Алла жолындағы құлшыныс, иман үшін күресті білдіреді. Араб тілінде «жиһад» сөзі белгілі бір нәтижеге, мақсатқа жету үшін, яки бір істі істеу үшін бар қажыр-қайрат пен ынта-жігерді жұмсау, тырысу, күресу деген мағыналарды білдіреді. Жиһадты қару алып соғысу деп біржақты түсінуге болмайды. Құранда «жиһад» сөзі 35 жерде аталғанымен, төрт жерде ғана тікелей «соғыс» мағынасында келген.
Жиһад екі санатқа бөлінеді – кіші жиһад және үлкен жиһад.
Кіші жиһад – елге шабуыл жасайтын, халықты басып-жаншушы, т.б. адамдармен қолдарына қару алып күресуі. Мұндай жағдайда мұсылман өзін, отбасын және елді дұшпандардан қорғауға міндетті.
Үлкен жиһад – бұл нәпсімен (ішкі меннмен), надандықпен, ашкөздікпен, ашкөздікпен, тәкаппарлықпен, қызғанышпен күресу, яғни әлсіздіктер мен жағымсыз жеке қасиеттерге қарсы күрес.

ЖЫН / ДЖИНН – жаратылыс, ислам ілімі бойынша жындар таза түтінсіз жалыннан жаралған, оларды адамның бес негізгі сезім мүшелерінің ешқайсысы қабылдамайды, олар адамдармен қатар өмір сүреді, бірақ олардың алдында пайда болды және де Аллаға сенуге/сенбеуге бейім.

ЖЕТІНШІ КҮН АДВЕНТИСТЕРІ – баптистерден бөлініп шыққан протестанттық ағымдардың бірі, XIX ғасырда АҚШ-та пайда болған. «Жетінші күн христиан-адвентистері шіркеуі» ресми түрде 1860 жылы қабылданып, атауы «Adventus» – «келу» деген сөзінен шыққан. Яғни, адвентистер – Иса Мәсіхтің екінші рет қайта жерге келетініне және Құдайдың әлемді аптаның жетінші күні – сенбіде жаратқанына сенетін христиандар.
Бас конференция кеңсесі Вашингтонда (АҚШ) орналасқан. Халықаралық миссионерлер қоғамының шіркеуінің мәліметтері бойынша, ол әлемнің 90-нан астам елінде таралған.
Ағымның негізін салушылардың бірі Миллердің ізбасары – көріпкел Эллен Уайт (1827-1915 жж.) болды, оның айтуынша, ол өзінің аяндарын тікелей Иса Мәсіхтен алған.

Сенім негіздері Библия мен Еллен Уайттың жазбаларына сүйенеді. Барлық басқа шіркеу жазбалары ілімге түсініктемелер ретінде танылады, алайда олар қасиетті жазбаларға қайшы келмеген жағдайда ғана.
Елена Уайт Көне Өсиетке сілтеме жасай отырып, жексенбінің орнына жетінші күн – сенбі мерекелеу туралы маңызды ережені алға тартты, бұл аптаның жетінші күнін (сенбі) адамның Құдаймен қарым – қатынасы үшін жасалған демалыс күні ретінде сақтауды ұсынды. Библиядағы он өсиеттің төртіншісі және «санитарлық реформаны» жандандыру керек деп санады. Адвентистердің пікірінше, бұл шектеулер адамды қайта тірілуге дайындайды.
Олар әулиелерді мойындамайды, күнәһарлар үшін тозақ азабына сенбейді.
Адвентистер өздерінің доктринасының негізгі бағыттарын Жетінші күн адвентистерінің діни бірлестіктері делегаттарының дүниежүзілік съездерінде пысықтап, бекітеді.
Олар шоқындыру рәсімінде толық суға шомылдырудан өтеді және оны тек саналы жаста өтеді. Ашытқысыз нан мен «ашытылмаған шараппен» тойланатын «Құдай кеші» деп аталатын причастие рәсіміне аяқты алдын ала жуу да кіреді. Қасиетті кешке қызмет көрсету тоқсанына бір рет өтеді. Шіркеудің әрбір мүшесі шіркеу қызметшілерін сайлауда өз пікірін білдіреді.
Негізгі мерекелер - апта сайынғы сенбі кіні мен егін жинау күні. Сенбіде жұмыс істеуге, тіпті тамақ пісіруге де болмайды.
Жетінші күн адвентистері тыйым салынған тағамдар туралы Көне Өсиет ережелерін ұстанады. «Таза емес» малдың етін кез келген түрде жеу сияқты бірқатар тағамдық тыйымдар бар: шошқа, қоян етін, кейбір балық түрлерін, кез келген жануардың қанын жеуге толық тыйым салынған. Бірқатар дәрі-дәрмектерді, психоактивті заттарды: апиын, темекі, алкоголь, кофеинді сусындар: шай, кофе, мате, гуарана, кола және т.б. пайдалануға тыйым салынған

3

ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ – демократиялық конституциялық нормада бекітілген, мемлекеттің барлық діндерге бейтарап/тең қатынасынан, соның ішінде азаматтардың дінді өз бетінше таңдау/анықтау немесе діндарлықтан толық бас тарту құқығынан тұратын мемлекеттік құқықтық көзқарас/қағидаты.
Зайырлы қоғам дегеніміз «атеизм» немесе «секулярлы» негізде құрылған дінсіз қоғамды білдірмейді.

ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТ – мемлекеттің конституциялық сипаттамасы, оған келесі қағидаттар тән:
- барлығына бірдей міндетті, ресми діннің болмауы;
- діни ұстанымдар мен ережелерді құқық негізі ретінде және олардың мемлекеттік органдардың қызметіне әсер етуін мойындаудан бас тарту;
- дін мемлекеттен бөлінген, бірақ, олар бір-бірімен өзара қарым-

қатынаста;
- қоғамның әр түрлі салаларында жеке тұлғаның, мемлекеттің және діни ұйымдардың мүдделерінің тепе-теңдігіне қол жеткізу үшін діни бірлестіктердің теңдігін, ар-ождан бостандығы мен азаматтардың дінге қатынасына қарамастан заң алдындағы теңдігін қамтамасыз ету;
- дінге деген белгілі бір қарым-қатынасты қалыптастыруды көздемейтін білім және тәрбие беру мемлекеттік жүйесінің зайырлы сипаты;
- барлық азаматтарға өз құқығын талап ететін діни соттардың болмауы.

ЗӘМЗӘМ *(араб тілінен «мол су»)* – Қағбаға жақын исламның бас мешіті әл-Масджид әл-Харам аумағында орналасқан қасиетті бұлақ. Зәмзәм бұлағының суы шипалы деп есептеледі.

ЗЕКЕТ *(араб тілінен «өсу», «тазару»)* – исламдағы бес парыздың бірі. Мұсылмандар арасындағы ауқатты адамдардың дүние-мүлкі зекет мөлшеріне жетіп, өзінің қажеттілігінен артылған жағдайда жағдайы төмендерге көмек ретінде беруге тиісті жыл сайынғы міндетті садақа.

ЗІКІР *(араб тілінен «еске алу», «еске түсіру», «жадына сақтау»)* – сопылық ілімде – Алла тағаланы еске алу, оны ұмытпай, үнемі ойлау. Алланы әрдайым еске ала отырып, оның әмірлерін терең түсіну және ұжданның түкпірінен келген қалтқысыз сезіммен оны құлай сүю. Тілмен айтылатын зікір, яғни «зикр лисан-и» – лә иллаһа иллаллаһ, субханаллаһ, әлхамдулиллаһ, аллаһу әкбар сияқты т.б. сөздерді қайталап айтудан тұрады.

ЗИЯРАТ – діни қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін сенушілердің діни маңызды ғибадат орындарына баруы (пайғамбарлардың, әулиелердің, шейхтардың (Солтүстік Африкада, сондай-ақ тірі сопы шейхтерін зиярат ету), имамдардың бейіттері). Мұсылмандар үшін қажылықтан кейін Мәдинадағы Мұхаммед пайғамбардың қабірін зиярат ету ерекше маңызға ие.

И

ИДЕОЛОГИЯ – саяси, әлеуметтік, құқықтық, философиялық, адамгершілік, діни, эстетикалық идеялар мен көзқарастар жүйесі, партиялардың, саяси үрдістердің, қоғамдық қозғалыстардың, ғылыми мектептердің дүниетанымын, идеалдарын, мақсаттарын көрсетеді.

ИГУМЕН *(грек тіл. «жетекші»)* – православ шіркеуіндегі рухани дәреже, православие монастырының жетекшісі, басшысы.

ИДЖМА *(араб тілінен «бірауыздан»)* – исламда талқыланатын мәселе бойынша
беделді адамдардың, мужтаһид ғалымдардың келісімі, бірауыздан пікірі немесе шешімі. Шариғи дәлелдердің төртіншісіне жатады.

ИЕРЕЙ / ПРЕСВИТЕР – православ шіркеуінде тағайындалған екінші дәрежедегі дін қызметшісі. Бұл дәрежедегі қызметші православие шіркеуінің тағайындауға қатысты хиротониядан басқа барлық қасиетті рәсімдерін (тайнства) орындауға құқылы.

ИЕРОДИАКОН *(грек тілінен «қасиетті», «қызметші»)* – православ дініндегі диакон лауазымындағы монах (тақуа).

ИЕРОМОНАХ – шіркеулік діни қызметкерлікке жататын, священник лауазымы бар дін қызметкері,монах (тақуа).

ИЖТИҺАД *(араб тілінен «ынта», «жігер», «тырысу»)* – қандай да бір мәселенің шешімі Құраннан, хадистерден, сахабалардың сөздерінен кездеспеген жағдайда Құран мен сүннетке қайшы келмейтін арнайы қағидаларға сүйене отырып, ізденіс арқылы ақылға сүйенген дәлелдермен үкім шығару.

ИКОНА *(грек тілінен «бейне»)* – Құдайдың, әулие немесе қасиетті оқиғалар тарихының кескіндеме бейнесі.
Христиандықта (негізінен православие, католицизм және Ежелгі Шығыс православие шіркеулерінде) Киелі кітаптағы немесе шіркеу тарихындағы адамдардың немесе оқиғалардың қасиетті бейнесі.
Ерте христиандықта иконалар туралы қызу пікірталастар болды, оларды кейбіреулер пұтқа табынушылықтың қалдықтары деп санады. Қазіргі кезде православие мен католиктерге иконаға емес, иконаның алдында ғана дұға етуге рұқсат етіледі.

ИМАМ – құлшылық еткенде алда тұратын рухани басшы, ұстаз және мұсылман қауымының жетекшісі. Исламда мешітті басқаратын және діни рәсімдерді атқаратын діни тұлға. Сондай-ақ «имам» сөзі «үлгі тұтарлық» деген мағынаны да береді.

ИМАМИТТЕР – исламдағы шиіттік ағымның бір тармағы, Әли тегіндегі он екі имамды мойындайтын «қалыпты» шиіттер.

ИМАН (исламда) *(араб тіл. «сену», «илану», «қабылдау»)* – ислам дінінің ақиқаттығына кәміл сенім, мұсылмандықтың ажырамас бөлігі. Алла тағалаға және оның елшісі Мұхаммед пайғамбарға сенгендігін ауызбен айтып, жүрекпен растау, бір Құдайға сену дегенді білдіреді.

ИНДИФФЕРЕНТИЗМ – бұл діннің өзіне ғана емес, онда қозғалған мәселелерге деген немқұрайлылық, бей-жай қарау. Дінге сенбейтін адамдардың басым бөлігі дінге бей-жай қарайтыны мәлім.

ИНДУЛЬГЕНЦИЯ – католик шіркеуіндегі күнәлардан арылғаны туралы папалық жарғы, куәлік. Кезінде баю мақсатында шіркеу тарапынан индульгенцияларды жасалған күнәлардан бөлек әлі жасалмаған күнәлар үшін де берген. Индульгенция саудасы қоғамның барлық топтарында наразылық тудырды және оны тоқтатуды талап ету Реформацияның

негізгі ұрандарының бірі болды.

ИНКВИЗИЦИЯ *(латын тілінен «іздеу», «тергеу», «зерттеу»)* – католик шіркеуінің Орта ғасыр мен Қайта өрлеу дәуірінің басындағы дінсіздік пен дінсіздерді айқындауға арналған сот институты.

ИНЬ ЖӘНЕ ЯН – көне қытай философиясында (даосизм және басқа да Шығыс діндерінде) әйел мен ер, күн мен түннің, қыс пен жаздың, ай мен күннің қарама-қайшылығымен байланысатын әлемдегі энергияның түрлері; бірі екіншісіз болмайтыны және олардың бірлігі әлемнің тепе-теңдігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

ИСЛАМ – қазіргі Сауд Арабия патшалығының аумағында б. з. VII ғасырында пайда болған ең жас әлемдік дін.
Қасиетті кітабы – Құран. Ислам діні мен құқығының маңыздылығы жағынан екінші – Мұхаммед пайғамбардың сөздері мен істері туралы аңыздар (хадис) жиынтығын білдіретін сүннет түрады. Исламның негізгі өсиеттері немесе Исламның бес тірегі: 1. бір Құдайға деген сенім (шахада); 2. намаз (мінәжат); 3. ораза (ауыз бекіту); 4. зекет (садақа); 5. қажылық (зиярат).
Ислам дінін ұстанушы мұсылмандар үшін келесі алты қағидат негізгі болып саналады: 1) Барлық нәрсенің жаратушысы Аллаға сену. Бұл ереже қатаң монотеизм діні - Исламның негізі болып табылады; 2) Періштелерге сену. Мұсылмандар періштелерді Алла Тағаланың нұрдан жаратқан және Алла Тағаланың қалауын орындаушы жаратылыс екеніне сенеді. Олардың ішінде төртеуі ерекше көзге түседі – періштелердің пайғамбарлары саналатын Жәбрейіл, Микаил, Исрафил және Әзірейіл; 3) Қасиетті жазба – Құранға сенім; 4) Пайғамбарларға иман келтіру. Құран мен сүннет Аллаһтың барлық елшілерін – Адам, Ибраһим, Дәуіт, Мұса, Сүлеймен, Иса және басқаларын хақ деп қабылдауды бұйырады; 5) Қиямет күніне сену. 6) Тағдырға сену.
Мұсылмандар Алла Тағала барлық нәрсенің тағдырын алдын ала белгілеген және барлық оқиғалар Алла Тағаланың жоспары бойынша болады деп сенеді. Алдын ала тағдырды белгілеу деп әлемде болатын барлық оқиғалар мен процестер туралы Құдайдың мәңгілік білімі түсініледі.
Ислам теологиясы тұрғысынан алғашқы мұсылмандар Адам ата мен Хауа ана болды. Мұсылмандар Мұхаммед пайғамбарды ақиқат сенімді қалпына келтірген соңғы пайғамбар («Пайғамбарлар мөрі») деп санайды. Мұсылмандар яһудилер мен христиандарды «Кітап иелері» деп атайды.

ИУДАИЗМ — еврей халқының ұлттық діні. Таяу Шығыста б.з.д. II мыңжылдықта пайда болған ежелгі монотеистік діндерінің бірі.
Иудаизмдегі негізгі канондық кітаптардың бірі Танах деп аталады, оның ең маңызды бөлігі Тәурат немесе бес кітаптан тұратын Моше (Моисея) деген атауымен белгілі. Б.з.д. III ғасырда Тәуратқа иудейлік пікірлер (Заңның қайталануы) жазып, оны Мишна деп атады. Кейін тағы бір кітап – Гемараны құрастырды, мұндағы мақсат – Мишнаға тереңдетілген түсініктеме беру. Мишна мен Гемара бірігіп Талмуд деп аталады. Тәурат

пен Талмуд діндар еврей өмірінің барлық қырларын, соның ішінде басқа діндерде әдетте этика, мораль, азаматтық және қылмыстық құқық саласына қатысты деп санайтын әдеттерді де талдап-таразылайды. Талмудта бір-бірімен байланысқан галаху мен агадуды екіге жарып көрсетеді.
Галаха – діни, отбасылық, азаматтық өмірге қатысты заң. Ал агада болса иудаизмнің рухани негіздерін сипаттайды.
Дін өз атауын израиль тайпаларының йеуд (Иуда) атауынан шыққан. Иудаизмнің діни ілімі этикалық, салт-дәстүрге қатысты және тұрмыстық ережелерді тарқатқан монотеизмге сүйенеді. Иудаизм көбінесе еврей халқының тарихи дәстүріне бағытталған. Иудейдік догматика мен әдет-ғұрып қазіргі иудейлердің ата-бабаларының тарихына қатысты белгілі оқиғалармен жіті байланысқан. Израиль халқы туралы тарихи аңыз Танаха жазбасында және иудаизмнің басқа да киелі жазбаларында сақталған.

ИФТАР *(араб тілінен «ауыз ашар»)* – исламда күндізгі оразаның бітіп, ораза ұстаушының күн батқаннан кейін ауызын ашуы, тағам жеу рәсімі. Ауыз ашар алдында арнайы дұғалар айтылады.

ИХРАМ *(араб тілінен «арнау»)* – ислам дінінде қажылық және ұмра амалдарына байланысты рәсімдерді орындау үшін арнайы ниетпен киілетін киім.

И ЦЗИН – Өзгерістер Кітабы аталатын көне қытай жазбасы. Б.э.д. II ғ. Конфуциялық дәстүрде канондалған Бескітабтың бірі ретінде қабылданды; болашақты болжауға арналған 64 гексаграммадан тұрады.

К

КАББАЛА *(иврит тілінен «алу», «қабылдау», «аңыз»)* – иудаизмнің эзотерикалық (мистикалық) бөлігі. Каббала Жаратушыны, Жаратылыс пен олардың арасындағы өзара байланыстарын, адам мен табиғаттың рөлі мен мақсаттарын, тіршілік етудің мәнін ұғынумен байланысты ілім.

КАЛАМ / КӘЛӘМ *(араб тілінен «Құдай сөзі»)* – ортағасырлық мұсылман әдебиетіндегі дін негіздерін қорғауға және дамытуға бағытталған бағыт; діни-философиялық тақырыптағы кез келген пайымдау.
Калам рационалистік теология деп те аталады және араб-мұсылман философиясының негізгі бағыттарының бірі, сонымен қатар ағым өкілдері муткалим деп аталады.

КАНОНДЫҚ ҚҰҚЫҚ – шіркеулік билік жариялаған және шіркеулік канондарда бар қағидалардың жиынтығы, шіркеулік мекемелердің құрылымына, шіркеу мен мемлекеттің өзара қарым-қатынасына, сондай-ақ шіркеу мүшелерінің өміріне қатысты ережелер. Канондық құқық Құдай заңына негізделеді, бірақ берілген уақыт пен орнына

қолданбалы рухани және табиғи заңдардың талаптарын да есепке алады.

КАРДИНАЛ – католик шіркеуіндегі қасиеттіліктің барлық үш дәрежесін иемденген жоғары дін қызмешісі. Кардиналдар – шіркеуді басқарудағы папаның ең жақын кеңесшілері мен көмекшілері. Кардиналдың сыртқы көрінісін қызыл қалпақ және мантия ерекшелейді.
* Кардиналға ресми үндеу: Аса Қасиетті (Ваше Высокопреосвященство).

КАРМА – дхармалық Шығыс діндерінде кез келген тірі жанның қайта туылуында болашағын айқындайтын ниет пен іс-әрекеттер жиынтығы. Ертедегі Упанишадтарда карма ұғымы жазалау немесе қарымта заңы болып табылады. Бұл ілім бойынша барлық тірі тіршілік иелері өздерінің кармасы үшін - өз әрекеттері мен оның салдары және сансарадан, яғни туу және өлу циклінен құтылу үшін жауап береді.
Буддизм және индуизмнің көптеген дәстүрлері өмірдегі себеп пен салдардың табиғи заңдарын карма нәтижесі ретінде түсіндіреді.

КАТЕХИЗИС – христиан дінінде дінге жаңадан кірушілерге уағыз жасау үшін қолданылатын діни ілімнің барлық ресми баяндалуын айтуға болады.

КАТОЛИК ДІНІ – христиандықтың ең ауқымды бағыттарының бірі. Католик шіркеуі біртұтас, оның әртүрлі елдердегі барлық өкілдіктері бір шіркеудің бөлігі болып саналады және Рим Папасына бағынады.
Католик діні 1 мыңжылдықта Батыс Рим империясында қалыптасты. Католик шіркеуінің басшысы - Рим Папасы, ол Киелі Тақ пен Римдегі Ватикан қала-мемлекетін басқарады.
Діни ілімі Киелі Жазба мен Қасиетті Дәстүрге негізделген, оған Жаһандық Жиындардың жарлықтары кіреді. Доктринаның негізгі ережелері Католиктік шіркеудің катехизмінде баяндалған, канондық құқық жүйеленген және Канондық құқық кодексінде баяндалған.
Католик шіркеуінде жеті қасиетті рәсім (таинство) бар: шоқындыру/шомылдыру рәсімінен өту, шіркеулік неке, миромен майлау (конфирмация), евхаристие, тәубеге келу (исповедь), елемен майлану (елеосвещение), шарапатқа бөлену (священство).
Католиктік шіркеуде латын немесе римдік рәсім кең таралған. Литургиялар дәстүрлі түрде латын тілінде орындалатын.
Христиан конфессиялары арасында католицизм Құдай-ананы ерекше қадірлейді. XI ғасырдан бастап католицизмде некеден бас тарту (целибат) ұстанымы енді, ол діншілдіктің негізгі тірегі болып саналады. Басқаша айтсақ, дін қызметкерлері монахтар орденінің (доминикандықтар, иезуиттер, бенедиктілер, францискандықтар, капуциндер т.б.) біріне мүше болуға тиіс.
Католиктік шіркеуде өмірін Құдай жолына арнағандар деп аталатын институттар бар, олар монастырлар, конгрегация, сондай-ақ апостолдық өмір қоғамдары. Бұл ұйымдардың Рим Папасы бекіткен өз жарғылары бар болып келеді.

КАТОЛИКОС – Вирмено-Грегориан және Грузин православ шіркеулерінің жоғарғы иерархтарының атағы.

КАШРУТ – иудаизмде Галаха бойынша белгілі бір нәрсенің рұқсаттылығы, жарамдылығы. Нақтырақ айтқанда, «кашер (кошер) тағамы» – ол яхудейлердің заңдарына сәйкес келетін және азық ретінде қолдануға жарамды тамақтардың жалпы атауы.

КӘЛИМӘ *(араб тілінен «сөз»)* – исламда Алламен бірлік туралы куәлік. Кәлима шаһаданы салтанатты түрде оқу – исламның 5 парызының біріншісі.

КӘПІР / КАФИР – Аллаһ Тағалаға (жалғыз Құдайға) және Мұхаммед Пайғамбардың елшілік міндетіне сенбейтін адамдарға қолданылатын ұғым.

КОНСОЛИДАЦИЯ – ортақ мақсаттар үшін күресу мақсатында жеке тұлғаларды, топтарды, ұйымдарды нығайту, біріктіру, біріктіру.

КОНФЕССИЯ – христиан дініндегі ағымдар, діни сенім. Белгілі бір діни ілім тұрғысындағы діни сенім ерекшелігі, сондай-ақ бір діни сенімді ұстанатын діндарлар бірлестігі. «Конфессия» термині белгілі бір дін ішіндегі белгілі бір бағыттың синонимі болып табылады. Кейде деноминация термині орнына қолданады.

КОНФУЦИЙ ІЛІМІ – ежелгі қытай мәдениетінде Конфуций (551-479 б.э.д.) есімімен аталған саяси-этикалық ілім. Конфуциандық XX ғасырға дейін мәртебесін сақтап келген мемлекеттік идеология болып келген.

КОСТЕЛ – католиктік ғибадатхананың полякша атауы. Католиктік ғибадатханаларының ішкі дизайны өзгеше болып келеді. Шіркеуде әдетте Мәриям ананың мүсіндік бейнесі және айқышқа шегеленген Иса Мәсіхпен бірге крест бар. Ғибадат негізінен латын тілінде (грек-католик шіркеуінен басқа) және орган аспабының сүйемелдеуімен өтеді. Шіркеуге келушілер отырып дұға етеді.

КӨЗ ЖАСЫ ҚАБЫРҒАСЫ / БАТЫС ҚАБЫРҒАСЫ – Иерусалимдегі б.э.д. 70-жылдары римдіктердің Екінші Храмды қиратқаннан кейін бүтін қалған Храм тауының айналасындағы тіреуші қабырғаның бір бөлігі. Бұл яхудейлер үшін ең қасиетті жер болып саналады, себебі ол өзімен Жалғыз Құдай Храмымен байланысты бүгінге дейін сақталған бір ғана құрылыс нышаны.

КӨНЕ ӨСИЕТ – христиан дініндегі қасиетті мәтін - Библияның бір бөлігі. Негізгі мазмұны Иса Мәсіх жерге әлі келмеген уақытта шынайы сенімін сақтаған еврей халқының тарихы. Көне Өсиетте Мәсіхтің келуін күткен адамдардың ізгі өмірінің мысалдары келтірілген. Онда Мессияның келуі, туралы аяндар және тақуалық өмірдің мысалдары баяндалады.

КРЕСТ – көптеген діни сенімдерде қасиетті мәнге ие айқыш бейнесі. Крест бейнесі христиан дінінде кең тараған. Храмдар, діни қызметшілердің киімдері крестпен безендіріледі. Оны сенушілер денелеріне тағып жүреді, әдетте онсыз бірде-бір рәсім өтпейді. Христиан ілімінде, крест айқышқа шегеленген Мәсіхтің адамдар үшін өзін құрбан еткенінің символы ретінде құрметтеледі.

КРЕСТІК ШОҚЫНУ БЕГІСІ – шоқыну, қол қимылымен крест бейнесін қайталайтын дұға қимылы. Крест белгісі әртүрлі жағдайларда, ғибадатханаға кіре берісте және одан шығарда, дұға айтылғанға дейін немесе кейін, ғибадат кезінде, сенімін мойындау белгісі ретінде және басқа жағдайларда орындалады; сондай-ақ біреуге немесе бір нәрсеге батасын бергенде жасалатын іс-қимыл.
Православиеде ол үш саусақты біріктіріп (Қасиетті Троица символы) «оңнан солға» қарай ретімен орындалады.
Католиктер оны ашық алақанның барлық саусақтарымен «солдан оңға» қарай ретімен орындайды.
Науқас пен мүгедек кез келген сау қолмен крест белгісін жасауға рұқсат етілген.

КРИШНА САНАСЫ ҚОҒАМЫ – Халықаралық Кришна Санасы Қоғамы (ISKCON), сонымен қатар Харе Кришна қозғалысы немесе Кришна санасының қозғалысы ретінде белгілі, кришнаизмге негізделген ортодоксалды индуистік діни қозғалыс.
ISKCON 1966 жылы Нью-Йоркте индус Вайшнаваның діни қызметшісі Бхактиведанта Свами Прабхупада арқылы Гаудия Вайшнавизм ілімін уағыздау мақсатында құрылды.
Ұйымда 4 негізгі қағидат бар: еттен бас тарту, алкогольден бас тарту, темекі шегу, есірткі, құмар ойындар, ақша алаяқтық, жыныстық өмір (ерлі-зайыптыларға тек бала көтеру үшін ғана жыныстық қатынасқа түсуге рұқсат етіледі). Кришнаизм вайшнавизм философиясын қалың бұқараға жеткізудің алғашқы әрекеттерінің бірі болды. Индуизмде Шанкарачариядан шыққан Құдай (Абсолют) тұлғасыз және белгісіз. Кришналар Абсолютті Құдайдың Жоғарғы Тұлғасы Кришна деп сипаттайды.
Ұйым құрылған алғашқы күннен бастап белсенді миссионерлік қызметті бастады. Бастапқыда олар Америкада өте кең дәріптеліп, кейін Еуропада тарай бастады. Бхактиведанта Свами Прабхупада әлемді он төрт рет аралап, жаңа ғибадатханалар ашып, дәрістер оқып, әйгілі адамдармен кездесіп, мыңдаған жаңа шәкірттерге бастамашылық жасады. Ол қайтыс болған кезде (Вриндаван, 1977 ж. 14 қараша) Кришна санасының халықаралық қоғамы әлемге әйгілі халықаралық вайшнавалық ұйымға айналды. Кришна санасының халықаралық қоғамының (ISKCON) басқарушы органының атауы – қысқаша Джи-би-си (англ. Governing Body Commission – GBC).

КРЕЩЕНИЕ / ШОҚЫНДЫРУ *(грек тілінде «баптисма» – «суға батыру»)* – шомылдыру арқылы шоқындыру рәсімінен өту христиан дініндегі жеті қасиетті рәсімнің ең маңыздысы.

Шомылдыру рәсімі – адамның христиан шіркеуіне қабылдануын білдіреді. Шомылдыру рәсімінен өткеннен кейін ғана адам шіркеудің барлық басқа рәсімдеріне, ең алдымен евхаристиеге қатысуға мүмкіндік алады. Христиандық шомылдыру рәсімін күнәкар өмір үшін өлім және рухани, қасиетті Өмір үшін қайта туылу деп түсіндіреді. Шомылдыру рәсімінен өткенде адамға есім беріледі. Әдетте бұл атауды діни қызметкер белгілі бір күнтізбелік күнге арналған әулиелердің есімдеріне сүйене отырып таңдады.
Православие шіркеуінде нәресте үш рет суға батырылады, ал католиктік шіркеуде олар жай ғана су құйылады. Протестанттық конфессияларда шомылдыру рәсімінен өтуге байланысты кейбір мәселелер бойынша сәйкессіздік бар. Лютерандар, англикандар, Пресвитериандар, меннониттер және басқалар шомылдыру рәсімінен өтудің әртүрлі формаларын мойындайды (көбінесе төбесінен су құюды қолданады). Сонымен қатар, баптизмде және онымен байланысты конфессияларда шомылдыру рәсімі тек толық суға сүңгу арқылы жүзеге асырылады. Кейбір протестанттық конфессиялар балаларды туыла сала шомылдыру рәсімінен өткізбейді, өйткені адам шомылдыру рәсімінен өту туралы шешімді саналы түрде қабылдауы керек.

КҮНӘ – дін тыйым салған әрекет немесе ой. Діни сенімде күнәға қарама-қарсы тұратын - ізгілік немесе иман. Кең мағнада қоғамда қалыптасқан басты адамгершілікті-этикалық ережелер мен нормаларды бұзу.

КҮПІР / КУФР *(араб тілінен «жасыру»)* – исламда Алланы және Оның заңдылықтарын теріске шығару, сенбеу (құдай хабарларын қабылдамауды). Тұлға мен қоғамның өзіндік құлдырауына апаратын сенбеушілік, өнегелілік діңгегі жоқ рухани вакуумды білдіреді. Ол ақиқатты біле тұра әдейі мойындамай жоққа шығарып. Ислам бойынша, күпірлік – барлық күнәнің түбірі – адамды кәпір қылатын нәрсе.

Қ

ҚАҒБА – Меккедегі масжид ул-ҳарамда (Қасиетті мешіт) мұсылмандар құлшылық ететін қастерлі орындағы тұңғыш ғимарат. «Қасиетті үй», «көне үй» деп аталады. Қағбаның бір бұрышына Қара тас салынған. Қажылық кезінде Қағбаны айнала тауаф рәсімі орындалады. Қағба сондай-ақ бүкіл әлемдегі мұсылмандар үшін намаз кезіндегі құбыла – бағыт қызметін де атқарады.

ҚАДІР ТҮНІ – исламда Қадір түні Рамазан айының 27-ші түні болады. Бұл түнде Жәбірейіл періште Алла әмірімен жер бетіне түсіп, адамдарға қызмет ететіндігі және таңға дейін тыныштық болатындығы айтылады. Қадір түні періштелер мұсылмандарға дұға оқып, тілеулес болады. Жасалған ғибадаттың мың айға, яғни сексен үш жылға тең болатындығына байланысты мұсылмандар Қадір түнін құлшылықпен өткізуге тырысады.

ҚАЖЫЛЫҚ *(араб тілінен «талпыныс, ниет», «оралу, жаңару»)* – исламдағы бес парыздың бірі. Меккеге белгілі бір уақытта қажылық рәсімдерін орындау үшін арнайы ниетпен бару ауқатты мұсылмандарға парыз. Бір Аллаға куәлік ету (шаһада), намаз оқу (салят), садақа беру (зекет) және ауыз бекітуден (ораза) кейінгі исламның бесінші тірегі.

ҚОҒАМ – адамдардың өмір сүру процесінде пайда болатын тарихи дамып келе жатқан қарым-қатынастар жиынтығы.

ҚАСИЕТТІ ЖАЗБА – христиандықта Библияны, иудаизмде Тәуратты/Танахты, исламда – Құранды осылай атайды.

ҚАСИЕТТІ ҮШТІК – христиан дініндегі Құдай тұлғасының үштігі туралы көзқарас. Құдайдың үш бейнеде – Құдай-әке, Құдай-ұлы, Қасиетті рух болатынына сену.

ҚИЯМЕТ КҮНІ – ақырзаман алдындағы барлық адамдарға соңғы рет жасаған іс-әрекеттеріне қарай құрмет көрсету. Тақуалар мәңгілік шаттыққа бөленеді, ал күнәһарлар азаппен тозаққа жіберіледі.

ҚҰРАН (араб тілінен «оқу», «нақыл сөз») – исламның қасиетті кітабы. Жаратушы тарапынан Мұхаммед Пайғамбарға жіберілген қасиетті кітап. Алғашында ауызша түрдегі мәтіндер жинақталса, Мұхаммед пайғамбар дүниеден өткен соң алғашқы жазба түрдегі Құран халифа Әбу Бәкірдің кезінде пайда болған. 114 тараудан (сүреден) тұрады. Исламдағы ғибадаттар Құран аяттарын оқу арқылы орындалады.

ҚҰТБА – белгілі уақыттарда немесе жұма намазының және айт намазының алдында мешітте имамның мінберге шығып айтқан уағызы. Құтба Алланы мадақтап, оның пайғамбарына салауат айтудан басталады.

Л

ЛАВРА – ірі православтық ерлер монастырларының атауы.

ЛАДАН – хош иісті түтін шығаратын шайыр, ол босвели ағашының қабығындағы тіліктерден алынады. Торада Мұса пайғамбарға ладанды дайындау тәсілі Құдай аяны арқылы келгені баяндалады. Ал Жаңа Өсиеттің Матай Інжілінде Шығыстан келген абыздар нәресте Исаға ладан, алтын және мирраны сиға береді.

ЛАМАИЗМ – ваджраяндық буддизмнің Тибетте қалыптасып, одан Орталық және Шығыс Азияның бір бөлігіне тараған түрі.

ЛАМА – буддалық монах, ламаизмде Құдай мен адамдар арасындағы делдал ретінде қарастырылады.

ЛЕГАТ *(латын тілінен «тағайындау», «тапсыру»)* – Ватикан дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан елдерде Рим Папасының арнайы тапсырмаларын орындайтын адам.

ЛИТУРГИЯ *(грек тілінен «қызмет», «ортақ іс»)* – негізгі христиандық ғибадат, тарихи шіркеулерде оның барысында Евхаристтік қасиетті рәсімі орындалады.

М

МАГИЯ – адамдарға, жануарларға және табиғат құбылыстарына арнайы дуа, арбау сияқты тылсым іс-әрекеттер арқылы әсер ететіндігіне сенім. Магия алғашқы наным-сенім түрлерінің бірі. Магияны бірнеше түрге жіктеуге болады. Атап айтсақ: емдеу магиясы, әскери, зиян келтіретін немесе қорғаныс магиясы, өндірістік, метеорологиялық магия.
Емдеу магиясы – ежелгі адамдар арнайы магияны қолдану арқылы науқасты ауруынан айықтыра алатынына сенген.
Соғыс магиясы – тұмарлар тағып, қаруларын дуалау арқылы шайқаста жеңіске жетуге болатынына сену.
Зиян келтіретін магия– жеке адамға не топқа зиян тигізу үшін қолданылған.
Қорғану магиясын ежелгі адамдар зиянды, қатерлі магиялардан қорғану, дуаны қайтару мақсатында қолданылды.
Өндірістік магия егін бітік шығуы, малдың өсіп-көбеюі, аң, балық аулауда жолы болуы үшін қолданылды.
Метеорологиялық, ауа райын реттеуші магия дауылды, өртті, жер сілкінісін және басқа да табиғи апаттарды болдырмауға бағытталған.

МАДХАЛИЯ / МАДХАЛИЗМ – сәләфизмдегі шартты-байыпты діни бағыт. Мадхализмді жақтаушылар, яғни, мадхалиттер ашық түрде радикалды сәләфизмге (такфиризмге) қарсы және өз идеологиясын күштеп тарату әдістерін, әртүрлі митингтер мен билікке бағынбау әрекеттеріне қатысуды қолдамайды.
Сонымен қатар, діни-саяси байыптылылықты және «билікке бағынуды» сырттай жария етуіне қарамастан, өз негізінде панарабистік утопиялық діни ағым болғандықтан.

МАЗХАБ *(араб тілінен «жол», «мектеп», «бағыт»)* – сунниттік бағыттағы исламда діни құқықтық мектептер: ханафиттік, маликиттік, шафииттік, ханбалиттік.
Шиит тік ағымында джафарит мазхабы (Иранның мемлекеттік құқықтық жүйесі) кең таралған. Басқа шииттік ағымдардың (зейдиттер, исмаилиттер) өздерінің теологиялық-құқықтық мектептері бар.

МАНХАЖ / МИНХАЖ – исламда дінге шақырудың әдістемесі ретінде қолданылады, яғни Алланың әмірлерін орындаудың тура жолы, әдістемесі.

МАХАЯНА *(санскрит тіл. «екі аяқты үлкен арба»)* – біздің эрамыздағы алғашқы ғасырлардың бірінде қалыптасқан буддизмнің ірі бағыты. Махаяна – барлық тіршілік иелерінің ізгілігі үшін оянуға талпынатын буддистер жолының үлкен арбасы.

МАХДИ / МӘДІ *(араб тілінен «жетектеген»)* – исламдағы мессия, қиямет күнінің кіші белгілерінің бірі, ақырзаманның жақындағанын жеткізуші, Мұхаммед Пайғамбардың мирасқоры. Құранда мессия жайында айтылмайды, әйтсе де, мессия идеясы хадистерде, әсіресе, шиизімде ерекше орын алады.

МАШИАХ *(иврит тілінен «патша»)* – иудаизмдегі идеалды патша, Давид патшасының ұрпағы, Құдай оны Израиль халқын рухани және физикалық арылтуын және адамзатты құтқаруды жүзеге асыру үшін жібереді.

МЕДИТАЦИЯ – адамның өзінің ішкі әлеміне үңілуін, барлық ой-түсінік, сезімін жан дүниесіне бағыттауын, сананың өзіндік мазмұнға терең батуын білдіретін ұғым.

МЕДРЕСЕ *(араб тілінен «дәріс оқитын орын»)* – орта мектептің және мұсылман рухани семинариясының рөлін атқаратын мұсылмандық оқу орны.

МЕМЛЕКЕТ – қоғамды басқаруды жүзеге асыратын және ондағы тәртіп пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін саяси билік ұйымы.

МЕССА – католик шіркеуіндегі құдайға құлшылық ету (литургия), евхаристиямен бірге атқарылатын барлық дұға мен рәсімдердің толық орындалу реттілігі.

МЕССИЯ *(грек тілінен «маңдайы майланған (патша)»)* – христиандықта – Құдай жер бетіне жіберген адамзатты күнә, қарғыс пен өлімнен құтқарушы, Қиямет күнінің хабаршысы, Құдай бейнесі.

МЕШІТ *(араб тілінен «сәжде ететін орын»)* – мұсылман жамағаты жиналып бірге бес уақыт намазды, жұма, айт намаздары оқылатын ғибадат ету орны. Мешітте жеке адамдар кез келген нәпіл намаздарды, Құранды оқып, Аллаға құлшылық етеді.

МЕННОНИТТЕР – протестанттық конфессиялардың бірі.
Бастапқыда олар анабаптистер деп аталды, яғни, қайта шомылдыру рәсімінен өткендер деген мағынада. Олар нәрестелерді шомылдыру рәсімінен бас тартып, ересектердің өзі екінші рет шомылдыру рәсімінен өткен. Қазіргі уақытта олар Голландияда Doopsgezinde (саналы түрде шомылдыру рәсімінен өткендер) және басқа елдерде - меннониттер деп аталады.
Меннониттер XVII ғасырдың 30-шы жылдары Нидерландыда пайда

болды. Олар өздерінің негізін қалаушы Менно Симонстың есімінен алған алғашқы протестанттық конфессиялардың бірі. Оның ізбасарларын «анабаптист меннониттер» деп атау дәстүрі осыдан шыққан.
Протестанттық меннониттік деноминация 1525 жылы Цюрихте Швейцария (Цвинглиан) реформасы кезінде К.Гребель (1489 - 1526) құрды. 1533 жылы ол Голландияда ресми түрде танылды. 1544 жылы ол 1536 жылы қозғалысқа қосылған голланд уағызшысы Менно Симонстың (1492–1559) құрметіне аталған.
Меннониттердің бірыңғай доктриналық стандарты жоқ және олардың әртүрлі топтары өздерінің ілімдері бойынша бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Олар ең бастысы догматикалық ережелер емес, жеке қасиеттілік пен христиандық өсиеттер бойынша өмір сүру екеніне сенімді.
Меннониттер үшін сенімнің жалғыз көзі ретінде тек Библияны мойындайды. «Жалпы христиандық сеніміміздің негізгі баптарының Декларациясында» (1632 ж.) баяндалған меннониттер ілімі қоғамдастықтың барлық мүшелерінің теңдігін, зорлық-зомбылықпен зұлымдыққа қарсы тұруды, қолында қару ұстауға тыйым салуға дейін жарияланған.
Меннониттерде діни уағызды ерлермен қатар әйелдер де жүргізе алады. Бір конфессиядағы қауымдастықтар конференцияда бірігеді, бірақ соңғыларының қауымдастықтарды басқаруға құқығы жоқ.
Шомылдыру рәсімі қасиетті рәсімге (таинствоға) жатпайды. Шомылдыру/шоқындыру рәсімі көптеген қауымдастықтарда саналы жастағы адамдарға (әдетте 12-18 жаста) су қ ұю арқылы жасалады.

МЕТОДИСТЕР – протестанттық ағымдардың бірі, XVIII ғасырдың екінші ширегінде англикан шіркеуінен бөлініп шыты.
Діни өсиеттердің жүйелі, әдістемелік тұрғыда дұрыс сақталуын талап ететін қозғалыс ретінде пайда болды. Методизмнің негізін салушылар Джон Уэсли (1703-1791) және Джордж Уайтфилд (1714-1770) болды.
Методизм жалпыға ортақ діни принциптерді ұстанады, бірақ сенушілердің кейбірі Рухани міндеттерді орындауға – Інжілді уағыздауға, құпиялық антын сақтауға және рухани басшылық жасауға тиіс екенін уағыздайды. Бұл қызметкерлер ерекше тапқа жатпайды, бірақ уағыздаушылар мен тәлімгерлердің рөлін атқарады. Олар өзара тең, ресми өкілеттіктері бірдей және басқа діндарлардан тек лауазымдық немесе қызметтік міндеттерімен ерекшеленеді.
Методисттер Қасиетті Үштікке (Святая Троица) сенеді, сонымен қатар олар сенім мәселелерінде Библияның беделі жоғарғы деп таниды. Шомылдыру рәсімінен өту және Евхаристия рәсімі де танылады. Методисттер кешірім алуға және күнәні өтеуге болады деп санайды, сонымен қатар олар барлық адамдар ештеңе қарамастан құтқарыла ала алады деп есептейді.
Методисттік доктринаның маңызды айырмашылығы – Құдайдың тағдырды алдын ала белгілеу туралы ілімнен бас тартуында.
Шомылдыру рәсімі мен евхаристие қасиетті рәсім ретінде мойындалады. Нәрестелерді шомылдыру рәсімінен өткізу тәжірибесі бар, бірақ оны ересек жасқа дейін кейінге қалдыруға болады.

Методизмнің мақсаты оның ілімін реформалау емес, шіркеуді жаңғырту болғандықтан, яғни олар көп нәрсені англикан шіркеуінен алды. Әйелдер кез келген қызметке сайлануы мүмкін, соның ішінде діни қызметкер де бола алады.

МИРОПОМАЗАНИЕ / КОНФИРМАЦИЯ – христиан шіркеулеріндегі діни ғибадат, православие, католик, Ежелгі Шығыс шіркеулерінде және кейбір протестанттық шіркеулерде қасиетті рәсім (таинство) болып табылады. Адамның денесі хош иісті миро маймен майланып, оның көмегімен Құдайдың рақымы берілу рәсімі.
Осы қасиетті рәсім арқылы христиан адам Киелі Рухтың күшімен нығайтылып, оның берекелі сыйлықтарын алады және осылайша шіркеумен одан да тығыз байланысады деп саналады. Православие шіркеуінде майлау шомылдыру рәсімінен өткеннен кейін, оның ішінде нәрестелер де жасалады. Конфирмация, шомылдыру рәсімінен өту сияқты, тек бір рет жасалады және оны қайталау мүмкін емес.

МИССИОНЕРЛІК *(латын тілінен «жіберу», «тапсырма»)* – басқа діни сенім өкілдері немесе тіпті дінге сенбейтіндер адамдардың арасында өздерінің догмаларын тарату жөніндегі қызметі.

МИССИОНЕРЛІК ҚЫЗМЕТ – Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың дінге үндеу мақсатында Қазақстан Республикасының аумағында діни ілімді таратуға бағытталған қызметі («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы, 1-бабтың 5) тармақшасы).

МИСТИКА *(грек тілінен «жасырын», «құпия»)* – тылсым күштердің бар екеніне сену, адамның онымен құпия тәсіл арқылы қарым-қатынас жасауы мен байланысы бар екеніне сену.
Мистика Жаратушымен немесе басқа материалдық емес субъектілермен тікелей бірігуге бағытталған діни тәжірибе ретінде қарастырылады

МИСТИЦИЗМ – философиялық және діни ілім, сондай-ақ әлемді түсіну мен қабылдаудың сезім, интуиция мен ұғымның иррационализміне негізделген ерекше амалы. Құдаймен тікелей байланысқа жетуге бағытталған жеке күш-жігерге басымдық беретін діннің аспектілеріне сілтеме жасайды.

МИТРОПОЛИТ – православие мен католицизмдегі шіркеулік аймақтардың басшысы, дін қызметшілерінің жоғары лауазымы – патриархтан кейінгі екінші тұлға саналады. Православ шіркеуінде автокефальді Шіркеудің басшысы. Католик Шіркеуінде епархия мен архиепископтарды құрайтын шіркеулік аймақтың басшысы. Митрополит міндетті түрде архиепископ болуы қажет.
*Митрополит ресми үндеу: Аса Жоғары мәртебелі (Ваше Высокопреосвященство).

МИТРОПОЛИТТІК ОКРУГ – шіркеу әкімшілік бірлігі, епархиялардың діни-ағартушылық, баспа, әлеуметтік, ағартушылық миссионерлік және басқа да қызметтерін үйлестіру мақсатында құрылған православиедегі епархиялық бірлестіктің нысаны.

МИФ – ежелгі адамдардың әлем, адам, құдайлар, рухтар, құдай тектес кейіпкерлер және барлық жаратылыстың пайда болуы туралы түсініктері.
Әр түрлі халықтардың мифтеріне ұқсас қайталанатын тақырыптар мен мотивтер тән. Көбінесе әлемнің, Дүниенің (космогониялық мифтер) және адамның (антропогониялық мифтер) пайда болуы туралы; күннің, айдың, жұлдыздардың жаратылуы туралы, сондай-ақ жануарлар туралы, күн тізбесі туралы мифтер кездеседі.

МИФОЛОГИЯ – мифтер жиынтығы, әлем жайындағы қиял-ғажайып түсініктер жүйесі.

МИХРАБ *(араб тілінен «күрес алаңы»)* – мешіт қабырғасындағы Меккеге бағытталған қуыс орын, мінәжат етушілерге арналған бұл белгі құбыланы, намаздағы имамның орнын көрсетеді.

МОНАСТЫРЬ *(грек тіл. «оқшауланған тұрғылықты жер»)*. Жалпыға бірдей жарғыны орындайтын тақуалардың тұратын жері. Сондай-ақ тақуалардың қауымдастығын да айтуға болады. Қауымдастық ретінде оның өзіндік ішкі құрылымы болады. Монастырьдің негізгі қызметкерлері қатарында: настоятель, казначей, духовник, благочинный, ризничий, эконом және т.б. бар.

МОНАХТЫҚ ӨМІР-САЛТ / МОНАШЕСТВО *(грек тілінен «жалғыздықта өмір сүру»)* - белгілі бір дінді ұстанатын адамдардың өмірлік игіліктер мен некеден бас тартуды қамтитын, тақуалық жолын ұстану, аскеттік өмір салты.
Монахтық өмір-салт католицизм, православие, буддизм, жайнизм сияқты діндер мен конфессияларда бар.
Православиеде монахтарды (отшельник) «қара» діндарлар (духовенство) деп атайды, олар бойдақ болуға ант берген, ал «ақ» діндарлар (духовенство) өкілдеріне үйлену рұқсат етілген.
Католик монахтары целибат қабылдайды, яғни некеге тұруға қатаң тыйым салады. Барлық архиереилер монахтар қатарынан.
Буддизмдегі Типитака каноны монастырлық ережеден басталады.

МОНОТЕИЗМ – бір құдай туралы діни түсініктердің ілімі мен жүйесі. «Монотеизм» термині гректің «monos» (бір, жалғыз) және «Theos» (Құдай) сөздерінің бірігуінен шыққан.
Монотеистік діндерге иудаизм, христиан, ислам жатады. Осы діндердің өкілдері бірқұдайлық сенім бастапқыда барлық адамзат атаулыға тән болғанына, алайда уақыт өте келе адамдардың шынайы сенімі бұрмаланып, көптеген құдайларға құлшылық ете бастағанына сенімді.

МОНОФИЗИТТЕР *(грек тіл.. – «бір, жалғыз» - «табиғат, «мән»)* – Христостың бір ғана болмысын яғни, Құдайшыл болмысына тән екендігін мойындайтын христиандық ағым. Ал ортодокстық шіркеу болса, Христосқа бір уақытта екі болмыстың, яғни, құдайлық және адами болмыстардың тән екендігін қабылдайды.

МОКША *(санскр. тіл. «босатылу»)* – индуизмде – азат ету, адамзат тіршілігіндегі мақсаттың соңғы жетістігі.

МОРМОНДАР – Иса Мәсіхтің соңғы күнгі Әулиелер Шіркеуінің діни ағымының жалпыланған атауы, орталығы Солт-Лейк-Ситиде (Юта, АҚШ) орналасқан.
Мормондардың «Құдайдың үйі» ретінде қабылданатын орталығы (Цолликофен) Швейцарияда орналасқан.
Ұйымды Джозеф Смит Америка Құрама Штаттарында құрды. Құрылтайшы қайтыс болғаннан кейін, басқарушы кеңеске айналған 12 Апостолдан тұратын Шіркеу Кеңесі басқарды. Шіркеуді оның алты мүшесі 1830 жылы Фейетте қаласында ұйымдастырды.
1843 жылы шіркеудің негізін қалаушы Джозеф Смит көп әйел алуға рұқсат берді, содан кейін АҚШ Конгресі көп әйел алуға тыйым салатын заң қабылдады. 1890 жылы көп әйел алу институты жойылды, бірақ неке қасиетті деп саналатын және отбасы мәңгілікке құрылған деген ілім жасалды.
Христиан ілімінің негізгі ережелері Үштік, күнә, құтқарылу, кешірім, ақырзаманға және т.б. сенеді алайда өзгеше түсіндіріледі. Олар Иса Мәсіхтің Киелі Рух арқылы пәк туылғанын жоққа шығарады.
Мормондар сегіз қасиетті рәсімді (таинство) орындайды: шомылдыру рәсімінен өту, конфирмация, балаларға бата беру, причастие, неке, науқастарға көмектесу, діни қызметке тағайындау, евангелистке бата беру.
Мормондар діни іс-тәжірибесінде Библиядан өзге, «Мормондар кітабы», «Ілім және өсиет», «Асыл маржан» кітаптары іспетті өздерінің жеке жазбаларына да сүйенеді, авторы Джон Смит болып есептелетін бұл үш кітаптың маңызы Библиядан кем емес.
Діни жиындарда уағыздар шығармашылық еркін түрде оқылып, мормондық гимндер айтылады.
Шіркеудің ұйымы ерте христиандық дәстүрді ұстануды көрсететін қатаң иерархияға ие. Ұйымдастыру тұрғысынан шіркеу ертедегі христиандық дәстүрді ұстанады. Харизматикалық көшбасшы – Пайғамбар басқарады және оның қасында 12 елшісі болады.
Алкоголь, кофе, шай (көк шайдан басқа), есірткі ішуге тыйым салынады.

МОЩИ – христиан дінінде әулиенің шірімей сақталған мүрдесі. Оны ғажайып нәрселерді істейді деп сеніп діни құлшылық объектісіне айналдырады.

МУАЗЗИН – мұсылмандарды намазға шақыратын, азан айтатын мешіт қызметшісі.

МУДЖАХИТ *(араб тіл. «күресуші» «күш жігер салушы»)* – жихадқа қатысушы. «Муджахит» – ол тек сарбаз емес, ол сондай-ақ күресі джихадтың оң мағынасының аясына сәйкес келетін кез келген мұсылман да.

МУРИД – ерікті ізбасар, шәкірт (сопылықта).

МУХАДДИС – хадис ғалымы, хадис ғылымымен және олардың әдіснамасымен айналысатын ғалым.

МУФАССИР – араб тілін жетік менгерген, Құранды терең білетін, Кітаптың мағынасын («тафсир») түсіндірумен айналысатын ислам ғалымы.

МУФТИЙ – сүнниттік исламда діни-заңдық мәселелерді шешуге, шариғат қолданысы бойынша түсініктемелерді/қорытындыларды («пәтуә») беруге құқылы жоғары рухани тұлға. Яғни, Мүфти шариғи үкімді, пәтуаны беруге уәкілетті.

МҰНАРА – мешіттің негізгі бөлігіне жалғастырылып немесе бөлек салынады, «муаззин» (азаншы) азан шақырғанда даусы ұзаққа жету үшін арнайы салынған ғимарат.

МҮФТИ *(араб тіл. «ой білдіру»)* – дінбасы, мұсылман қауымының ресми басшысы. Мүфти – мұсылмандардың дінге қатысты мәселелерін жоғарғы деңгейде шешіп, ұйымдастырушы, үкім шығарылған шариғат заңдарынан заманға сәйкес мәселерді мұсылманға қолайлы түрде жеткізіп беретін басшы. Діни мәселелерге пәтуа беруші. Мүфти – араб тілін, шариғат ілімін жетік меңгерген тұлғалардан мұсылман қауымының құрылтайы арқылы бір ауыздан 5 жылға сайланады.

МҮЖТАҺИД – өз қалауымен үкім шығаруға құқылы мұсылман ғалымы. Ол үкім шығарғанда басқа дін ғалымдарының пайымдарына емес, тек Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне сүйенуге міндетті.

МІНБЕР *(араб тіл. «минбар»)*. Мешіт имамы Құран, құтпа оқығанда немесе уағыз-насихат айтқанда шығатын орын. Мінбер мешіттің басты белгілерінің бірі болып табылады. Михрабқа таяу орналасады. Мінберді ағаштан, тастан кейде кірпіштен жасайды.

Н

НАЙБ ИМАМ – исламда мешіт басшысы, яғни бас имамның орынбасары.

НАМАЗ / САЛЯТ – исламның бес шартының бірі болып табылатын, күнделікті бес рет орындалуы тиіс ғибадат. Намаздар бір-бірінен

орындалу уақытымен, ракағаттар санымен (дұғаны құрайтын сөздер мен әрекеттердің тәртібі), оларды орындаудың міндеттілігімен немесе қалауымен, орындалу формасымен және т. б. ерекшеленеді.

НЕКЕ/НИКАХ(діни)–православиелікжәнекатоликшіркеулеріарапынан қабылданған діни рәсімдерінің бірі. Ислам дінінде жауапкершілік пен адалдықтың негізінде ер мен әйелдің ерлі-зайыптылыққа деген өзара ниеттерін білдіретін заңды келісімі.

НИРВАНА – үнді діни іліміндегі барлық тіршілік иелерінің жоғарғы мақсатын білдіретін және буддизмде маңызды рөлге ие ұғым – діни тәжірибенің соңғы мақсаты болып табылатын қасірет-қайғыдан, мұңаюдан құтқару.

О

ОККУЛЬТИЗМ – ғылыми зерттеуге келмейтін ғажайыптар мен тылсым күштердің бар екенін мойындайтын және олармен өзара байланысты арнайы іс-қимыл, әдістер арқылы «ерекше қасиетке» ие адамдар жасайтын дәстүрлердің, ілімдердің жалпы атауы.

ОРАЗА – исламдағы бес парыздың бірі, қасиетті Рамазан айындағы (исламдағы) отыз күндік ауыз бекіту ғибадаты. Ораза кезінде мұсылмандар күнде таң атқаннан (таң атпай тұрып соңғы асын ішіп) күн батқанша тамақ ішуден, ішімдік ішуден және жыныстық қатынастардан бас тартуы керек. Темекі шегуге, дәрі-дәрмек қабылдауға, жыныстық сипаттағы кез келген қарым-қатынастарға тыйым салынады.
Ораза мерекелік күндерден басқа кез-келген күні жасалуы мүмкін (Ораза-айт, Құрбан-айт және тәшриқ күндері). Рамазан айында Ислам күнтізбесі бойынша мұсылмандар 29 күндік немесе 30 күндік ораза ұстауға міндетті.

ОРАЗА АЙТ (айдуль-фитр) – ораза аяқталған кезеңдегі мейрам. Шәууәл айының (ай күнтізбесінің 10-шы айы) 1-ші күннен бастап 3 күн тойланады.

ОРТОДОКСИЯ (грек тіл. «тікелей пікір», «дұрыс ілім», «дұрыс сенім») – қандай да бір ілім, дүниетаным негізінде дәстүрді мықтап ұстануды көздейтін, сәл болса да ауытқуды қаламайтын ұстаным.

ОРЫСПРАВОСЛАВШІРКЕУІНІҢҚАСИЕТТІСИНОДЫ – бұлАрхиерейлік кеңестер арасындағы кезеңде, осы шіркеудің басқарушы органы.

Ө

ӨРКЕНИЕТ – қоғамның материалдық және рухани жетістіктерінің

жиынтығы, мәдениеттің техникалық даму деңгейі.

ӨСИЕТ – діни мағнада жазбаша немесе ауызша айтылып, қалдырылған ақыл-кеңес, талап-тілек, діни тұрғыда адамдарға Құдайдың атынан қойылатын талаптар мен моральды этикалық нормалардың жиынтығы. Иудаизмде Өсиет деп Құдай мен Израиль халқының арасындағы халықтың құдай уағыз-өсиеттерін орындауға негізделген мәңгілік одақ. Христиандықта «жаңа өсиет» деп Құдай мен адам арасындағы жалғыз дәнекер, Құдай баласы – Иисус Христостағы одақты айтады.

П

ПАРЫЗ – мұсылмандар үшін Аллаһ Тағаланың тікелей бұйрығы болып табылатын және орындауға міндетті болатын іс-әрекеттер. Оларды орындағандар Аллаһ тарапынан үлкен сауапқа ие болады, орындамағандар күпір деп саналады.

ПАСХА – христианның басты мейрамы. Иса Мәсіхтің ғажайып қайта тірілуі күні.

ПАТРИАРХ *(грек тіл. «ата-баба», «ру басы»)* – Автокефальді Шіркеудің бірінші киелісі, дін қызметкерлерінің жоғары басшысы (архиерей), алдыңғы қатарлы басшысы. Киім ерекшелігі – төбесінде маржан кресі бар ақ бас киім. Орыс Православ Шіркеуінің басшысының ресми лауазымы – «Святейший Патриарх Московский и всея Руси».

ПӘТУА *(араб тілінен «түсіндіру»)* – шариғатта қандай да бір ұйғарымды қабылдау немесе түсінік беру үшін жасалған құқықтық қорытынды және шешім; фиқһ нормаларына байланысты мәселелерге Мүфтидің берген қорытындысы, шешімі.

ПЕРІШТЕЛЕР – құдайдың еркін жеткізетін және табиғаттан тыс күштерге ие рухани, тәнсіз тіршілік иесі. Дәстүр бойынша періште артында қанаттары бар антропоморфтық тіршілік иесі ретінде бейнеленген.
Інжілде Періштелер қызмет рухтары деп аталады. Көбінесе олар арқасында аппақ қанаттары бар адамдар кейпінде бейнеленеді.
Исламда періштелерге сену мұсылман сенімінің ажырамас бөлігі болып табылады, ол мұсылман сенім шарттарының біреуі. Ислами деректерде періштелердің нұрдан жаратылғандығы, жынысы болмайтындығы, шаршау, жалығуды білмейтіндігі, секілді ерекшеліктері айтылады. Олардың тіршілігінің мәні Аллаһқа құлшылық етуден құралады.
Буддизмде періштелер идеясы авраамдық діндердегі періштелерге ұқсайтын бодхисаттва - ағартушы тіршілік иесінің бейнесінде көрінеді.

ПОЛИТЕИЗМ *(грек тіл. «көп, саны көп» – «Құдай»)* – көп құдайлық, көптеген құдайлар тіршілігіне негізделген діни жүйе.

ПРАВОСЛАВИЕ – христиандықтың негізгі бағыттарының бірі. Шіркеулердің бөлінуі нәтижесінде XI ғасырда оқшауланған және ұйым ретінде ресімделген, Византия империясының аумағында пайда болған дін. Православие Шығыс христиандығының жетекші бағытына айналды және қазір да солай болып қала береді. Орталық шіркеуден айрылған соң, Византияның шіркеу билігі Константинополь, Александрия, Антиохия және Иерусалимдегі төрт патриархатқа бөлініп кетті.
Византияимперияcының ыдырауынәтижесіндебилеушіпатриархтардың әрқайсысы автокефалдық православиелік шіркеуді басқарды. Кейін Таяу Шығыс пен Шығыс Еуропада православие шіркеуі ережелері таралып, нығайды да жаңа автокефалдық және автономдық шіркеулер пайда болды.
Православиеның діни негізін Қасиетті Жазба және Қасиетті Сөздер жинағы құрайды. Православиенің негізгі принциптері Никей және Константинопольдегі алғашқы бүкіләлемдік соборларда қабылданған сенім рәмізінің 12 тармағында баяндалған.
Православиенің ең маңызды постулаттары Құдайдың үш тұғырлығы сенімі, Құдайға айналу, арылу, қайта тірілу және Иса Мәсіхтің қайта оралуы жайлы догмалар еді. Бұл пастулаттар мазмұны бойынша да, нысаны бойынша да өзгермейді немесе нақтыланбайды.
Православие аса күрделі және егжей-тегжейлі ғибадат-құлшылықтарымен, Құдайға ұзақ уақыт бойы сиынуымен, рәсімдердің көптеген түрімен ерекшеленеді.
Литургия – православиядағы Құдайға құлшылық етудің негізі, ал Пасха – басты мереке.
Православиелік діндарлар екі санатқа бөлінеді – ақ және қара. Ақ дінбасылар – үйленген діншілер, ал қара дінбасылар тақуалық жолына бет бұрып, неке қимау антын бергендер. Православиеде ерлер мен әйелдердің монастырлары жеке-дара жұмыс істейді, бірақ епископ тек ер адам бола алады.

ПРАГМАТИЗМ – адамның мәдени-әлеуметтік өмірдегі қызметі, практикалық іс-әрекеті тұрғысынан талданған, XX ғасырдың соңында АҚШ-та өріс алған философиялық бағыттың бірі.

ПРЕСВИТЕРИАНДЫҚ – протестантизмдегі бағыт, кальвинизмнің үш түрінің бірі, 1559-1560 жылдардағы Шотландиядағы протестанттық революция кезеңінде пайда болған.
Пресвитериандық шіркеудің ұйымдық негізін Шотландиядағы протестанттық реформатор Джон Нокс қаланды, ол республикалық шіркеу құрылымын және бастапқы христиандыққа қайта оралу талабын алға тартты.
Қазіргі уақытта пресвитериандық Шотландия, АҚШ, Канада, Австралия, Англия, Солтүстік Ирландияда кең таралған, сонымен қатар Африканың бұрынғы ағылшын отарларында да дамыған. Пресвитериандықттың Оңтүстік Кореядағы ықпалы зор.
Пресвитериан доктринасына сәйкес, адам мен адамзат күнәкар, және әркімнің тағдыры алдын-ала анықталған. Пресвитериандар шомылдыру рәсімінен және шомылдыру рәсімінен басқа әулиелер мен

шіркеу рәсімдерінің канонизациясын жоққа шығарады, ал Иса Мәсіхтің нан мен шарапта шынайы қатысуы жоққа шығарылады.
Пресвитерлер бастапқыда қауым жиналысында сайланады, содан кейін ғана діни қызметке тағайындалады. Ақсақалдар «басқарушы ақсақалдар» және «ұстаз ақсақалдар» болып бөлінеді.
Пресвитериандардың діни ғибадаттары өте қарапайым. Шіркеулерде шомылдыру рәсімі де, айқышқа шегеленудің бейнесі де, алтарь да, шамдар да, белгішелер де, органдар да жоқ. Ғибадат ететін пасторлар қызмет кезінде арнайы киім киеді. Пресвитериандарда литургияны толығымен жойылған. «Он сөз» де, «сенім символы» да оқылмайды.
Діни жиындарда айтылатын барлық дұғалар пастордың шығармашылық шабытының нәтижесі болып табылады. Забур жырлары және басқа библиялық кітаптардан бірнеше өлеңдер айтылады. Кейбір қауымдастықтарда аспаптық музыканың сүйемелдеуімен сенушілердің өздері шығарған әнұрандарды айтуға рұқсат етіледі. Жексенбі қатаң сақталады, бірақ басқа мерекелер жоқ. Жерлеу рәсімі литургиялық киімсіз үйде қайтыс болған адамның басына дұға оқумен шектеледі; қабір басында дұға оқылмайды.
Пресвитериандар үшін шомылдыру рәсімінен өту, жырларды топтап айту, діндарлар үшін де, дінбасылар үшін де маңызды. Діни неке рәсімі үйде орындауға болады. Өлгендердің басына дұға үйде оқылады.
Пресвитериандар екі қасиетті рәсімді (таинство) мойындайды: шомылдыру рәсімінен өту және евхаристия. Шомылдыру рәсімінен өту сенушілер қауымына кіру ретінде түсіндіріледі, ол балалық шақта (жиі) және ересек жаста (аз) өткізіле береді.
Епископтық құрылым жоқ, ал шіркеу ұйымы – приходтар сайлаған пасторлар мен пресвитерлер басқаратын приходтардың жиынтығынан тұрады.

ПРЕПОДОБНЫЙ – христиандық шіркеулердегі аға дін қызметкерлеріне қатысты айтылады.

ПРЕСВИТЕР *(грек тілінен «ақсақал»)* – христиандықта қауымдастықтың күнделікті өмірін басқару үшін сайланатын қызметкер. Әдетте пресвитер құдайға құлшылық ету жиындарында уағызшы рөлін атқарады. Орыс тілінде осы сөздің синонимі – священник.

ПРИЧАЩЕНИЕ / ЕВХАРИСТИЯ *(грек тілінен «рахмет айту»)* – Құдайға құлшылық ету кезінде діндарларға Христостың «тәні мен қанын» білдіретін нан мен шараптан дәм татытын христиан шіркеуі қасиетті рәсімінің (таинство) бірі.

ПРОБСТ *(латын тілінен «басшы»)* – христиан шіркеулеріндегі лауазым. Кейбір ұлттық лютерандық шіркеулерде – епископқа бағынған белгілі бір географиялық аумақтың аға пасторы.

ПРОЗЕЛИТИЗМ *(латын тілінде «келген», «өз орнын тапқан»)* – жаңа сенімге, жаңа ілімге терең берілу, өз сенімін таратуға, оған басқаларды тартуға, өзі ұстанған дінің барлық жерде қалыптастыруға ұмтылыс.

Прозелитизм термині миссионерлік қызметтен айырмашылығы теріс сипатқа ие, мұнда мәжбүрлеу элементі бар.

ПРОТЕСТАНТИЗМ – христиандықтың католицизм мен православиемен қатар негізгі үш бағытының бірі.
XVI ғ. Еуропадағы Мартин Лютердің Рим шіркеуіне қарсылық білдіруімен басталған христиан реформасының нәтижесінде пайда болған тәуелсіз шіркеулердің, шіркеулік бірлестіктер мен деноминациялардың жиынтығын білдіреді. Қазіргі уақытта протестантизмнің консервативті формасымен бірге, либералды формасы да бар. Шіркеуден шіркеуге дейін және деноминацияға дейінгі көзқарастар мен іс-әрекеттердің басқа да айырмашылықтары бар.
Протестантизмхристиандықтың Құдайдың бар екендігі, оның Үштік бірлігі, жанның өлместігі, жұмақ пен тозақ туралы түсініктерін мойындайды. Протестанттар адам Иса Мәсіхке сену арқылы күнәларының кешірілуіне қол жеткізе алады деп сенеді (барлық адамдардың күнәлары үшін Оның өлгеніне сену, Оның өлімнен кейін қайта тірілуі).
Христиан-протестанттар Библия – христиан діни іліміндегі бірден бір ілім көзі, оның зерттелуі және өз өмірінде қолданылуы әр діндар үшін маңызды міндет екендігіне сенеді.
Протестантизм үш ережені басты деп санайды: жеке сеніммен азаттыққа жету, барлық сенушілердің қасиеттілігі және Киелі жазба – Библияның айрықша мәртебесі.
Адам Мен Құдай арасындағы қарым-қатынаста шіркеудің делдалдығы қабылданбайды. Яғни, құтқарылу үшін шіркеу иерархиясы мен діни қызметкерлер қажет емес деп саналады, демек протестантизмде қарапайым адамдар мен дінбасыларға бөліну жоқ.
Әртүрлі протестанттық бағыттарда діни әдет-ғұрыптар мен салт-жоралар туралы түсініктер түрлі мазмұнға ие болуы мүмкін. Олардың екеуі - шоқындыру рәсімі және причащение тылсым қасиеттерге жатады.
Протестанттардың ғибадат үйлері, әдетте, тым салтанатты әшекейлерден, суреттер мен мүсіндерден ада, бұл өз кезегінде ондай астамшылдықтың қажетті еместігін білдіретін көзқарастан туған.

ПРОТОПРЕСВИТЕР (грек тілінен «алғашқы пресвитер») – ерекше жетістіктері үшін марапат ретінде ақ дін қызметкерлерге жататын пресвитерге (священникке) берілетін жоғары билік дәрежесі.

Р

РЕФОРМАЦИЯ *(латын тілінен «қайта құру», «түзету»)* – Протестанттықтың қалыптасуына негіз болған XVI ғасырдағы Батыс Еуропадағы діни және қоғамдық қозғалыс.

РИМ ПАПАСЫ – Католик шіркеуінің басшысы. Католик шіркеуінде Рим

Папасы сондай-ақ Ватиканға қарасты Қасиетті Тақтың жоғары басшысы.

С

САЛЯФУ САЛИХИН («әс-сәләф ас-салих») – сөзбе-сөз «әділ ізбасарлар», Мұхаммед пайғамбардың сахабалары мен олардың ізбасарлары қатарындағы мұсылмандардың алғашқы үш буын өкілдері.

САЛАФИЗМ (салафия) – VII ғасырда Арабия түбегінде мекендеген алғашқы мұсылман арабтардың менталитеті мен өмір салтына негізделген сунниттік фундаменталистік панарабистік діни ағым.
Жалпы, доктрина ретінде салафизм «Исламның алтын ғасыры» туралы панарабистік діни-әлеуметтік утопияға және Арабияның көшпелі-тайпалық ата-бабаларына еліктеу мәдениеті арқылы оны қалпына келтіру мүмкіндігіне негізделеді.
Заманауи салафизмнің негізгі идеологиясы, шынайы немесе «таза Исламды» тек Мұхаммед пайғамбардың сахабалары және солардың соңынан ілескен алғашқы үш буын өкілдері – «Ас сәләф ас-солих» («саляфу салихин»), яғни турашыл ізбасарлар ұстанды деген түсінікке негізделеді.
Салафизмді жақтаушылар өздерін «саляфу салихиндердің» тікелей ізбасарлары санатына жатқызады және өздерін «салафилер» деп атайды. Сондай-ақ, өздерінің сенім догматын («ақида») және ғибадат тәжірибесін («шариғат») осы күнге дейін бұрмаланбай сақталған деп есептейді.

САДАҚА *(араб тілінен «шынайы іс-әрекет»)* – ислам діні бойынша қайырымдылық мақсатында мұқтаж адамдарға берілетін ақшалай немесе заттай көмек.

САНГХА – буддизмдегі монастырлық тәртіп, оның мүшелері - монахтар – осы әлемде Будданың болуын бейнелейді, сондықтан олардың өздері де ғибадат ету объектілері болып табылады. Қарапайым адамдар оларға құрбандық әкеледі: тамақ, киім-кешек, көмек.

САНСАРА *(санскрит тілінен «өту, қайта дүниеге келу, өмір»)* – индуизм, буддизм және басқа да шығыс діндерінде – жанның қайта түрленуінің шексіз тізбегі, кармамен шектелген әлемдердегі дүниеге келу мен өлімнің айналымы.

САХАБАЛАР *(араб тілінен «замандас»)* – Мұхаммед Пайғамбардың кезінде исламды қабылдап, кейін мұсылман болып көз жұмғандар. Оның замандастары, серіктері, ислам дінінің нығайып, әлемге таралуына еселі еңбек сіңіргендер.

САХИХ *(араб тілінен «сенімді»)* – исламда хадистің сенімді дәрежесін

көрсету үшін қолданылатын тұжырым.

СЕКТА *(латын тілінен «мектеп», «ілім»)* – негізгі діни ағымға оппозиция ретінде пайда болған діни бірлестіктің ерекше түрі. Секталар үшін қоғамнан оқшаулану және доктринаның, идеялық қағидаттарының, құндылықтарының өзгешелігі жөніндегі талап қоюы тән.
*Терминнің заңды мазмұны жоқ, Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделмеген.

СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ – қоғам өміріндегі дін рөлінің әлсіреуі, рационалды, діни емес ережелерге негізделетін қоғамдық құрылым үлгісіне көшу процесі.

СЕКУЛЯРИЗМ – метафизиканы және сакралдылықты жоққа шығаратын материалистік дүниетаным. Секуляризм, негізінде, дін мен материалдық емес (сакралды, рухани) әлемге сенуді жоққа шығаратындықтан, зайырлылыққа қайшы келеді.

СИНАГОГА – иудаизмдегі құлшылық ету үйі.

СИНТОИЗМ – Жапонияда таралған ұлттық дін. Құлшылық ету көптеген құдайларға және өлгендердің рухына бағытталған ежелгі жапондықтардың анимистикалық сенімдеріне негізделген дін. Өз дамуында буддизмнің ықпалына ұшыраған.

СКЕПТИЦИЗМ – еркін ойшылдықтың бір бағыты, діннің ережелерін ақиқат деп танымайды, сонымен қатар кейбір діни қағидаларды терістейді.

СПИРИТИЗМ – медиум немесе ерекше қасиетке ие деп санайтын адам арқылы тылсым әлеммен және өлген адамдардың рухымен байланысқа түсуге болады дейтін сенім түрі.

СУННИЗМ / СҮННЕТ ЖОЛЫН ҰСТАНУШЫЛАР – ислам дінінің бір бағыты. Құран Кәрімді және Мұхаммед пайғамбардың хадистерін, сондай-ақ оның артынан ерген сахабаларының сенім мәселесіндегі ұстанымдарын басшылыққа алады.
Сунниттердің ерекшелігі Мұхаммед пайғамбардың сүннетін (оның іс-әрекеттері мен сөздерін) ұстануға, дәстүрге адалдыққа, оның басшысы – халифты таңдауға жамағаттың қатысуына ерекше мән беруінде.
Төрт құқық мәзһабы бар: Ханафи, Малики, Шафии және Ханбали мазхабтары; сүннит тік мұсылман қауымының жоғарғы билеушілері Құрайш тайпасынан болуы керек.
Алайда шиит мұсылман қауымы рухани және зайырлы басшысы ретінде Әли ұрпақтарының мұрагер болу құқығын ғана мойындайды.

СУФИЗМ / СОПЫЛЫҚ – исламның қайнарынан бастау алатын рухани құндылық, ислам дінінің дүниетанымдық, ахлақтық-этикалық, эзотерикалық қырларынан көрініс беретін, адамның Аллаһ Тағаланы

тануы мен рухани адамгершіліктің кемелденуіне мүмкіндік беретін ілім, мистикалық ағымның бірі.

СҮННЕТ / СУННА – Мұхаммед пайғамбардың іс-әрекеттері мен айтқан өсиет-тұжырымдарын және оны ұстанушы мұсылман қауымын қамтитын ұғым.

СҮРЕ – Құранның 114 тарауының бірі. Сүре 3-тен 286 аятқа дейінгі топты біріктіреді. Сүрелер оларды түсіру тәртібімен емес, Мұхаммед пайғамбардың сахабалары кезінде белгіленген тәртіппен орналастырылған. Сүрелер Меккеге (хижраға дейін жіберілген) және Мединаға (хижрадан кейін жіберілген) бөлінеді, олар баяндау көлемі мен сипаты бойынша айтарлықтай ерекшеленеді.

Т

ТАБИИН *(араб тілінен «ізбасар»)* – сахабалардың кейінгі мұсылмандардың бір ұрпағы – Алла елшісімен тікелей араласпаған Мұхаммед пайғамбардың сахабаларының шәкірттері мен ізбасарлары.

ТАБДИҒ – мұсылмандарды «бидағатта» айыптау, яғни, дінге жаңалық енгізуде айыптау.

ТАБУ – белгілі бір әрекеттерді жасауға тыйым салу жүйесі. Табу кейінірек әлеуметтік қатынастарды реттеудің маңызды механизміне айналды: жақын туыстары арасындағы жыныстық қатынасқа тыйым салу және т.б.

ТАИНСТВО – христиан дініндегі культтік әрекеттер, оның барысында Құдайдың көзге көрінбейтін рақымы сенушілерге жеткізілетін қасиетті рәсімдер. Христиандықтың басқа діндерден ең маңызды айырмашылығы – қасиетті рәсімдерінің (таинство) болуы.
Католицизм мен православие жеті қасиетті рәсімді (таинство) мойындайды: шомылдыру рәсімінен өту (крещение), миро майын жағу (конфирмация), тазару (евхаристия), өкіну, елеосвящение, дінге қызмет (священство) және неке. Католицизм мен православиедегі қасиетті рәсімдердің (таинство) мағынасын түсіну бірдей, бірақ ғұрыптық тәжірибесінде кейбір айырмашылықтар бар.
Протестантизмде тек екі қасиетті рәсім (таинство) мойындалады, олар: шомылдыру рәсімі (крещение) және эвхаристия (бірлесу). Қалған 5 қасиетті рәсім салт ретінде қарастырылады.

ТАҚЛИД – исламның классикалық түсінігінде – діннің практикалық ережелеріне қатысты мәселелерде мужтахижлер мен мүфтилердің нұсқауларына ере.
Мәселен мадхализм жақтаушылары, ханафи мазхабын ұстанушы мұсылмандарды Имам Абу Ханифаға «тақлид» жасаушылар,

«мазхабшылар» деп айыптайды.

ТАЛАҚ – исламдағы ажырасу. Күйеуі немесе шариғат соты ажырасу туралы жариялауға құқылы, ол әйелінің өтініші бойынша шешім шығарады. Әйеліне ажырасуды беретін ер адам кәмелетке толған, есі дұрыс және өз еркімен ажырасуы керек.

ТАЛМУД *(иврит тілінен «білім алу», «ілім»)* – иудаизмнің Танахпен бір қатарда тұратын орталық мәтіні. Нәтижесінде Галаханы құрайтын ережелер мен құндылықтар жүйесін анықтап, қалыптастыруды мақсат еткен яхудейлер даналарының талқылауларының жазбасы.

ТАНАХ – өзінде діни өмірдің ережелері мен діни сенімнің негіздерін қамтыған иудаизмнің Қасиетті жазбасы, Үш бөлімнен тұрады: Тора, Невиим, Ктувим.

ТАРИҚАТ *(араб тілінен «жол», «сапар»)* – исламдағы ақиқатқа жетудің мистикалық, танымдық жолы. Тариқат исламның моральдық-этикалық жүйесінің, психологиялық тәжірибесінің практикада жүзеге асуы. Ал діни терминологияда тариқат - хақ пен ақиқатқа жету жолындағы діндегі арнаулы жол, түсінік деген сөз.

ТАУХИД *(араб тілінен «бірқұдайшылық»)* – Алла Тағалаға серік қоспастан тек өзіне ғана құлшылық ету (монотеизм).

ТАУХИД ІЛІМІ – ислам дініндегі ақида (сенім) негіздерін терең зерттейтін ілім. Алла тағала жалғыз екендігіне сеніп, одан басқаға табынбау, одан өзгеден жәрдем сұрамау және бір құдайлық ұстаным бағытын зерттеу ілімі.

ТӘПСІР – Құран мен Сүннетті түсіндіру, ислам теологиясының пәні. Тәпсірмен айналысатын теологтарды муфассир деп атайды.

ТӘКПІР – «Аллаху акбар» деп айту. «Аллаху Акбар» – Алла ұлық деген мағына береді. Ислам дініндегі намаздың ерекшеліктерінің бірі. Құрбан, ораза айттарында, қажылықта айтылады. Тәкпір намаз уақытының кіргенін және намаздың басталуын білдіретін Азан шақыруда алғашқы айтылатын сөз.

ТӘУБЕ ЕТУ (исповедь / покояние) – барысында күнәдан арылуға келген адам шын жүректен өкінушілік арқылы Құдайдан өз күнәларынан арылуға рұқсат алатын маңызды рәсімдердің, қасиетті іс-әрекеттердің бірі. Тәубені дін қызметкері немесе архиерей қабылдайды. Құпияшылдық ретінде православие мен католицизмде мойындалады.

ТӘУРАТ *(иврит тілінен «ілім», «заң»)* – Моисейдің бес кітабы, Танахтың алғашқы бес кітабы («Брейшит», «Шмот», «Ваикра», «Бэмидбар», «Дварим»). Кең мағынасында Жаратушыдан сыйға берілген яхудей халқының бүкіл діни мұрасы.

ТӘҢІРЛІК ДІН – көктегі ең жоғарғы құдай - Тәңір болып табылатын дін. Бұл құдайды қыпшақтар «Тәңірі», татарлар — «Тәңірі», алтайлар — «Теңгр» немесе «Тәңгері», түріктер — «Таңри», якуттар — «Таңғара», құмықтар — «Тәңірі», Қарашайлар – «Тейри», моңғолдар – «Таңгер», чуваштар – «Тура» деп атаған.
Тәңір культі – Көк Аспанға табыну, Көктегі Ұстаз Рухтың Мәңгілік Аспаны ретінде дәріптеледі. Ұмай ана жабайы табиғат пен суды, отбасы ошағы мен сәбилерді қамқорлыққа алған орта дүние Жер-су құдайы саналған. Ерлік жер асты әлемінің билеушісі болып саналды, оның атымен халық өзінің қиыншылықтарын, ауруларын, індеттерін байланыстырды.
Тәңіршілдікпен қатар түркілер ата-баба рухы – әруақтар және табиғат күштерінің адам өміріне ықпалын мойындады.

ТЕОЛОГИЯ *(грек тілінен «Theos» – Құдай, «logos» – ғылым)* – құдай немесе дін ілімі туралы ғылым, дәлелдер кешені.

ТЕОЛОГ – құдай болмысын, діни ілімдерді, діннің және діни дүниетанымның пайда болу тарихын зерттеумен айналысатын адам.

ТЕОКРАТИЯ *(грек тілінен Theos – Құдай, kratos – билік)* – дінбасылардың (шіркеу, имамат) немесе мемлекеттегі доминант конфессияның билігі, яғни мемлекеттегі саяси билік дінбасыларға, діни бірлестіктердің басшыларына тиесілі басқару формасы.
Теократиялық басқару формасы бойынша мемлекет өз құзырындағы азаматтар үшін белгілі бір дінді/конфессияны міндеттеп белгілейді.
Сондықтан, теократия – азаматтарының дінді өздері анықтауға немесе дінді мүлдем ұстанбауға ерік беретін зайырлы және демократиялық мемлекеттік жүйеге қарама-қайшы жүйе.

ТЕОКРАТИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТ – дін мемлекеттік немесе ресми дін мәртебесіне ие, мемлекеттік билікті ұйымдастырудың ерекше түрі.
Теократиялық мемлекетке тән белгілер: мемлекеттік билік мемлекеттің дін мәртебесіне ие діни бірлестікке тиесілі; мемлекеттік дін мәртебесі мемлекеттің жеке міндеттерін әртүрлі қоғамдық қарым-қатынастар салаларын қамтитын діни бірлестіктерге тапсыруды білдіреді; діни құқықтық нормалар мемлекеттің жария заңнамасының негізгі көзін құрайды; мемлекет басшысы Ватикан қала-мемлекеттегідей жоғары діни қайраткер, жоғары діни қызметші қызметін атқарады.

ТЕОСОФИЯ – тылсым әлеммен байланысқа түсу арқылы құдайды тануға болады деп санайтын ілім.

ТЕРРОРИЗМ – күш қолдану идеологиясы және халықты үрейлендіруге байланысты және жеке адамға, қоғам мен мемлекетке залал келтіруге бағытталған күш қолдану және (немесе) өзге де қылмыстық әрекеттерді жасау не жасаймын деп қорқыту жолымен мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының немесе халықаралық ұйымдардың шешім қабылдауына әсер ету практикасы.

ТЕРРОРИЗМ АКТІСІ – адамдардың қаза табу қаупін төндіру, едәуір мүліктік залал келтіру не қоғамға қауіпті өзге де салдарлардың туындау қаупін төндіретін жарылыс жасау, өрт қою немесе өзге де іс-әрекеттер жасау немесе жасаймын деп қорқыту, егер бұл іс-әрекеттер қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттердің немесе халықаралық ұйымдардың шешімдер қабылдауына әсер ету мақсатында жасалса, сондай-ақ нақ сол мақсаттарда адам өміріне қастандық жасау, сол сияқты мемлекет немесе қоғам қайраткерінің мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу мақсатында оның өміріне қастандық жасау.
Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 15 наурыздағы № 124 қаулысымен «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимылдың 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» бекітілді. Осы бағдарлама аясында республиканың барлық аймақтарында діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу мақсатында жоспарлар бекітілді және мобильді топтар жұмыс істеуде. Мобильді топтарды әкімдіктің бөлім басшылары мен прокуратура өкілдері басқарады. Мобильді топтардың құрамына мемлекеттік қызметкерлер, ішкі істер органдары, білім беру, этномәдени орталықтар, БАҚ, жастардың ҮЕҰ өкілдері және дінтанушылар кіреді.

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ – басқалардың тұрмыс қалпына, мінез-құлқына, әдет-ғұрып, сеніміне, сезіміне, пікіріне, идеясына төзімділік таныту.
Толеранттылықтың өте маңызды артықшылығы – адамдардың жынысына, этникалық, мәдени, тілдік және діни ерекшеліктеріне, физикалық және психикалық мүмкіндіктерінің шектелу дәрежесіне қарамастан бейбіт қатар өмір сүру мүмкіндігі туады. Әр адамның қоғамда лайықты орны бар, сонымен қатар өз мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндік бар. Қоғамдағы толеранттылық тұрақтылық пен келісімге, өзара түсіністік пен келісімге ықпал етеді.

ТОРА *(иврит тілінен «ілім», «заң»)* – Мұсаның бесінші кітабы, Танахтың алғашқы бес кітабы («Брэйшит», «Шмот», «Ваикра», «Бэмидбар», «Дварим»). Кең мағынада, еврей халқының барлық діни мұрасы, оған ең жоғарғы құдай берген.

ТОТЕМИЗМ – рулық қоғамдағы адамдар тобының өз шығу тегін жануарлармен, өсімдіктермен немесе заттармен байланыстыру негізінде қалыптасқан сенімдер мен әдет-ғұрып, салт-сананың күрделі жүйесі.
Тотемизм – ұжым болып бірікккен адамдардың ертеректе пайда болған наным-сенімі. Діни сенімге байланысты ырым-тыйымдар қалыптасып, соның негізінде әлеуметтік қатынастар реттеліп отырды.

ТҮСІНІСУ ХРАМЫ – Тибет Далай-ламасы, Рим Папасы Иоанн Павел XXIII, үнді лидері Джавахарлал Неру қолдаған ұйым. Кейін бұл ұйым адамзатты аман қалдыруға бағытталған рухани және парламенттік

лидерлердің Жаһанды Форумына айналды.

У

УАҒЫЗ / ӨСИЕТ – діни-өнегелік тыйым салу ұйғарымы. Ол діннің негізін құрап, моральдық кеңестері болып саналады.

УАҺҺАБИЛІК – XVIII ғасырда Орта Арабияда пайда болған ислам дінінің ағымы. 1703-1787 жылдары өмір сүрген шейх Мұхамед ибн Абдул Уәһһәб ат-Тамими атымен қойылған. Уаһһабилік салафизм (араб тіл. «салафа» – «бастапқы болу») жолын таратады. Уаһһабиліктің басты догматы – бір Аллаһқа сену болып табылады. Олардың ойынша, нағыз исламды Мұхамед пайғамбарға ілесуші алғашқы үш ұрпақ қана таратқан болатын. Одан кейінгі енгізілген жаңашылдықтарды бидғат деп жоққа шығарады.

УӘКІЛЕТТІ ОРГАН — діни қызмет саласындағы мемлекеттік реттеуді жүзеге асыратын мемлекеттік орган. («Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV Заңы, 1-бабтың 6) тармақшасы).
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитеті діни қызмет саласында реттеуді жүзеге асыратын уәкілетті орган болып табылады.

УНИТАРИЙЛЕР – протестантизмдегі бір құдай идеясын қолдайтын Үштік туралы догмаларға қарсы ағымдар.

УНИЯ (Шіркеу одағы) – Православ шіркеуінің Рим папасының үстемдігін, католиктік сенім символын мойындауы және оның дәстүрлі рәсімдері мен ана тілінде қызмет етуін сақтау шарттарымен православтық және католиктік шіркеулерді біріктіру. Әлемде 30 - дан астам униат шіркеулері бар, олар: грек, маронит, армян, копт және басқа да рәсімдер.

УПАНИШАДТАР *(санскрит тілінен «қасында отыру»)* – діни-философиялық сипаттағы ежелгі үнді трактаттар. Ведалардың бір бөлігі болып табылады және шрути категориясындағы индуизмнің қасиетті жазбалары қатарына жатады. Оларда негізінен философия, медитация, Құдайдың табиғаты қарастырылады. Упанишадтарда Ведалардың негізгі мағынасы тұйықталады деген пікір бар, сондықтан оларды «веданта» деп те атайды.

Ұ

ҰЛТТЫҚ ДІНДЕР – бұл бір мемлекет ішінде кең таралған немесе негізінен бір ұлт өкілдері арасында ұстанушылары бар діндер.

Қазіргі уақытта: Қытайдағы даосизм және конфуцийшілдік, Үндістандағы индуизм, Жапониядағы синтоизм, Израильдегі және әртүрлі елдерде тұратын еврейлер арасындағы иудаизм, Үндістан мен Иранда сақталған ежелгі ирандықтардың ұрпақтары арасындағы зороастризм ұлттық діндер болып саналады.

ҰМРА – қажылыққа арналмаған кез келген басқа уақытта Меккеге және әл-Харам мешітіне барумен байланысты кіші қажылық (қажылық). Умра ғибадатының үкімі: Ханафи, Малики мазһабында мүмкіндігі болған әр мұсылманға умра жасау - бекітілген сүннет. Ал Шафиғи және Ханбали мазһабтарында, шамасы жеткен әрбір мұсылманға өмірінде бір рет умра жасау - парыз.

Ү

ҮКІМ / ХУКМ – бір нәрсе туралы діни нормативтік шешімді қабылдау. Мысалы, мұсылман намазды орындамаса немесе намазды мүлде тастаса оның иманының жоқтығы туралы үкімді, яғни, «тарик ас-саля» үкімін шығару.

ҮММЕТ / УММА *(араб тілінен «қауым»)* – бір пайғамбардың уағыздаған жолын ұстанған діни қауым. Исламдағы терминнің мағынасы Мұхаммед пайғамбар уағыз қызметі барысында, Меккеде болған уақытының соңында (620-622) қалыптасқан қауым.

Ф

ФАКИХ – ислам ғалымы, фиқһ ғылымының білгірі. Мысалы, «Ханафи мәзхабының» негізін қалаушы имам Әбу Ханифа мұсылмандық әлемде факих ғалым деп мойындалған.

ФЕТИШИЗМ – діни наным-сенімдердің жиынтығы, жансыз заттар тылсым, киелі күшке ие деп түсіну және фетиштердің қорғап қолдайтынына сену.
Алғашқы қауымдық құрылыста адамдар құстың қауырсынын, жануарлардың бас сүйектерін, тастар мен ағаштарды, металл не саздан жасалған бұйымдарды тұмар, бойтұмар ретінде пайдаланған.
Фетишизм адамдардың өміріне қауіп төндіретін түрлі ауру мен табиғи апаттан қорғану мақсатында пайда болды.
Алғашқы қауымдық құрылыстағы адамдар табиғаттың тылсым күштеріне сеніп, табынды. Бірте-бірте оларға арнап құрбандық шалатын болды.

ФИҚҺ *(араб тілінен «түсіну», «білу»)* – мұсылмандық заңдар туралы, мұсылмандардың құқықтану түсініктері туралы жиынтық.

ФИТНА *(араб тілінен «бұлік» «талас», «азғыру»)* – исламда ақиқаттан, ақиқат жолдан тайдыратын азғыру.

ФУНДАМЕНТАЛИЗМ – ескірген діни ұғымдарды сыни тұрғыдан қарастыруға қарсы және монотеистік теологиядағы ортодоксалды/ консервативті сенім-наным жүйесі.
Фундаментализм термині негізінде реформаланбаған ең алғашқы дінге оралуды талап ететін діни ағымдар мен бірлестіктерге қатысты қолданылады.

Х

ХАДИС – мұсылман қауымы өмірінің әралуан діни-құқықтық мәселелерін қамтитын, Мұхаммед пайғамбардың сөзі мен істерін дәріптейтін сөзбе-сөз жеткізілген әңгімелер. Хадис – Мұхаммед пайғамбардың ғибрат сөздері, мақұлдауы, бейнесі немесе әрекеті. Осылар бірлесе сүннетті құрап барлық мұсылмандар үшін мәртебелі және шариғат негіздерінің бірі болып табылады.

ХАЛАЛ *(араб тілінен «рұқсат етілген»)* – исламда Құран аяттары мен пайғамбар хадистерімен тыйым салынбаған, рұқсат етілген нәрселер.

ХАЛИФ *(араб тілінен «мұрагер», «басшы»)* – ертедегі исламдағы Мұхаммед пайғамбар қалдырған өсиеттер мен қағидаларын орындауды қадағалау үшін сайланатын мемлекеттің жоғарғы билеушісі және діндарлар қауымының жетекшісі.

ХАРАМ *(араб тілінен «тыйым салынған»)* – шариғатта жасалуы мен пайдалануы қатаң тыйым салынған нәрселер.

ХАРИЗМАТИКАЛЫҚ КУЛЬТ (харизматикалық топ) – бұл сектаның немесе дәстүрлі емес діндердің бір түрі. Ізбасарлары мен жақтаушылары біріге отырып, өзін таңғажайып күштерге ие екендігін алға қойған көшбасшының бастауымен құрылған топтар.
*Терминнің заңды мазмұны жоқ, Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделмеген.

ХАФИЗ *(араб тілінен «жақтау», «қорғаушы», «Құранды сақтаушы»)* – Құранды толық жатқа білуші, сонымен қатар, ондаған мың хадистерді, олардың иснадын, риуаятшылардың қасиеттерін, сенімділігін білетін ғалымдарды атайды.

ХИЖРА / ХИЖРАТ – классикалық ислами түсінікте дінін сақтап қалу мақсатында мұсылмандардың Ислам елдеріне қоныстануын білдіреді. Алғашқы хижратты Меккеден Мединаға 622 жылы Мұхаммед пайғамбар жасаған. Мұсылмандық ай күнтізбесі осы жылдан бастап

жыл санауды есепке алады.
кезеңі және мұсылман жыл санауының бастауы болып қалыптасты.

ХИНАЯНА *(санскр. «шағын екі аяқты арба»)* – б.э. басында пайда болған буддизмнің негізгі бағыттарының бірі, 18 түрлі мектебі бар. Монахтық өмірді таңдау, қоғамнан алшақтау арқылы нирванаға кетуди мақсат қояды.

ХИРОТОНИЯ – діни қызметке қабылдану; епсикоптың діни қызметке қабылданып отырған дін қызметкерінің басына қолын қойып Құдайдың атын дұғада атау арқылы мәртебесін беру рәсімі жүзеге асырылады. Православие мен католицизмде мойындалады.

ХРИСТИАНДЫҚ – әлемдегі ең көп тараған діннің бірі. Біздің заманымыздың I ғасырында Палестинада пайда болған әлемдік үш діннің бірі. Христиандық Иисус Христосты Құдайдың ұлы деп сенеді. Христиандықтың құрамына әр түрлі шіркеулер мен конфессиялар кіреді. Діннің атауы оның негізін қалаушы, оған табынушылар адамға айналған Құдай деп құрметтейтін Иисус Христостың есімінен шыққан.
Христиандық: католицизм, православие және протестантизм деп негізгі үш тармаққа бөлінеді. Алайда қазіргі кезде неохристиандық қозғалыстар да кездеседі, олар христиан идеологиясымен шығыстық діндердің элементтері бар синкретті сипатқа ие.
Барлық конфессиялар мен деноминациялардың көпшілігін біріктіретін негізгі діни ережелер (догматтар) – Құдіретті үштікке (Құдай- Әке, Құдай-Ұл, Қасиетті Рух) – барлық нәрсенің Жаратушысына сену; Құдайдың Ұлы Иисус Христостың құтқарушылық миссиясына сену; Библияның Құдайлық рухани сипатына сену; жанның өлмейтініне, ақырзаманда қайта тірілуге және Құдайдың сотына; періштелермен зұлым рухтардың, жұмақтың және тозақтың бар екендігіне сену.
Христиандар сондай-ақ Марияға мінәжат етеді, ол інжілдік аңыз бойынша Құдай Ұлы Иисус Христостың анасы болған. Оның бүкіл адамдар мен рухтардың қасиеттілігінен асып түсетін қасиеттілігіне; жер бетіндегі өмір аяқталған соң басқа әлемде өмір сүруге; Құдай алдында барлық адамдарды қолдайтынына сенеді.
Христиандық культтің негізін жеті діни ғұрып – қасиетті рәсімдер (таинство) құрайды.

Ц

ЦЕЛИБАТ – католиктік дін қызметшілерінің некеге тұрмай бойдақтық өмір-салтты ұстану туралы ант беруі.

Ш

ШАББАТ *(иврит тілінен «демалу», «тиылу»)* – иудаизмде Құдай осы дүниені жаратып болғанын білдіретін аптаның жетінші күні. Бұл күн Құдайға арналып, үлкен мейрам болып саналады. Шаббатта жұмыс істеуге тыйым салынған.
Шаббат жұма күні күн батқанда басталып, сенбіде күн батқанда аяқталады.

ШАМАН – табиғаттан тыс тылсым күштермен байланысатын жоғарғы күшке ие болған адам. Шаманизмде культті орындаушы. Аруахтармен таңдалып, одан кейін қайта жаратылудан өтеді. Қайта жаратылудан өткен шаман адамдарды емдеу мүмкіндігіне ие болады. Емдеумен қатар, шаман қызметіне руластарын қауіп-қатерлер мен аурулардан сақтау, тайпалардың шаруашылық өмірін қолдау, марқұмның жанын о дүниеге шығарып салу рәсімдерін атқару кіреді. Шаман ер адам да, әйел адам да бола алады.

ШАРИҒАТ *(араб тілінен «түзу дұрыс жол»)* – Алла тағаланың құлдарына намаз, ораза, қажылық секілді т.б бұйырған міндетті амалдары. Сонымен қатар мемлекеттік, мұралық, қылмыстық және неке-отбасылық құқықтық нормалардан тұратын, Құран мен Сүннет негізінде құрастырылған исламдық құқықтық және теологиялық нормалар мен заңдар жинағы.

ШАХИД – исламда бұл термин өз сенімдерін қорғай отырып, жауларға қарсы соғыста шейіт болған діндарларға қатысты қолданылады.

ШӘҺӘДӘ *(араб тілінен «қатысу», «білу», «хабарлау», «көру», «куәгер болу»)* – діни терминологияда ол «Кәлима шәһадат», исламның бес шартының бірі, ислам дінін қабылдауды білдіретін сөз. «Әшһәду әллә иләһә иллаллаһ уә Әшһәду әннә Мұхаммадан абдуһу уә расулуһ» яғни «Алладан басқа тәңір жоқ Мұхамед оның құлы әрі елшісі екендігін куәлік етемін»; бір адам біреудің құқығының тапталғандығын айту үшін, қазының және екі тараптың алдына шығып, куәлік етуі; біреу бір қылмыс істегенде оның қылмыс жасағандығына куәлік ету; екі жас отау құрғанда екі ер кісі немесе бір ер екі әйел кісі оларға куәгерлік етуі.

ШЕЙХ *(араб тілінен «ақсақал», «басшы»)* – діни қайраткерлерге, діни пәндер білімпаздарына, сопылық бауырластық басшыларына, тәлімгерлер мен ұстаздарға, өздерінің ізгі істерімен танымал болған адамдарға қатысты айтылатын құрметті атақ.

ШИИЗМ *(араб тілінен «жолын қуушы», «партия»)* – ислам бағыттарының бірі. Бастапқыда Пайғамбардың мұрагері ретінде оның күйеу баласы Әлидің қабылдаған саяси партиясы. Шииттер Сүннетті мойындамайды және өздерінің шарттары бар.

ШИИТТЕР – Али ибн Абу Талиб пен оның ұрпақтары Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) жалғыз заңды мұрагерлері, рухани ізбасары деп мойындаған түрлі қауымдарды біріктіретін исламның бағытын ұстанушылар.

ШИРК – исламда Алладан өзгеге табыну және Алладан өзгеден сұрау. Аллаға серік қосу.

ШОҚЫНДЫРУ *(грек тіл. «суға батыру»)* – Шіркеу құпияшылдықтарының бірі – рухани туылу. Адам шіркеу мүшесіне айналып, Шіркеу құпияшылдықтарына қатыса алады. Шоқындыру рәсімі судың себелеп шашылуы немесе суға – Әке, Бала және Қасиетті Рух құрметіне деп үш рет батыру арқылы атқарылады. Шоқындыру барлық христиан конфессияларымен мойындалады.

ШІРКЕУ – 1) діни ілім дамуы нәтижесінде қалыптасқан діндарлар ұйымы; 2) христиан діни ғұрыптары мен ғибадаттарын атқаруға арналған ғимарат.

І

ІНЖІЛ – христиан дінінің Қасиетті жазбасын құрайтын кітаптардың жиынтығы. Оған Көне өсиет пен Жаңа өсиет кіреді.

Э

ЭВОЛЮЦИОНИЗМ – барлық тіршілік иелері үздіксіз даму процесінде болатын туралы ілім.

ЭКЗАРХАТ *(грек тіл. «басшы», «жетекші»)* – патриархаты бар елдің сыртында орналасқан ірі шіркеулік аумақ. Экзархаттың құрамына экзархқа бағынышты бірнеше епархиялар, епископтар және архиепископтар кіреді.

ЭКСТРЕМИЗМ *(латын тілінен «шеткі»)* – адамның басқа түсініктерді, сенімдерді, дәстүрлер мен құндылықтарды қабылдамауға түрткі болатын белгілі бір сенімдер мен идеяларға деген шектен тыс радикалды көзқарас жолын ұстануы.
Экстремизм – жеке және (немесе) заңды тұлғаның, белгіленген тәртіппен экстремистік деп танылған ұйымдар атынан жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы; жеке және (немесе) заңды тұлғаның, жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің мынадай экстремистік мақсаттарды.
Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күшпен өзгертуді, егемендігін, оның аумағының тұтастығын,

қолсұғылмаушылығын және бөлінбестігін бұзуды, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетіне нұқсан келтіруді, билікті күшпен басып алуды немесе билікті күшпен ұстап тұруды, заңсыз әскерилендірілген құралым құруды, оған басшылық жасауды және қатысуды, қарулы бүлік ұйымдастыруды және оған қатысуды, әлеуметтік, тектік-топтық алауыздықты қоздыруды (саяси экстремизмді);
- нәсілдік, ұлттық және рулық алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты алауыздықты қоздыруды (ұлттық экстремизмді) көздейтін әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы («Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № зі Заңы, 1-бабтың 1) тармақшасы).

ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ – бұл мемлекеттік органдардың адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, конституциялық жүйенің негіздерін қорғауға, көпконфессиялы еліміздің экстремизімнен тұтастығы мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және экстремизімнің алдын-алуға, анықтауға, оның жолын кесуге және оның салдарын жоюға бағытталған қызметі, сонымен қатар экстремизм тудыратын себептер мен жағдайларды анықтау және жою болып табылады.
(«Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № зі Заңы, 1-бабтың 2) тармақшасы).

ЭКУМЕНИЗМ *(грек тіл. «елді әлем»)* – әлем христиандарының бірігуі үшін қозғалысы. Тар мағынасы, христиан конфессияларының ынтымақтастығы мен өзара түсіністігі үшін қозғалыс. Кең мағынасы, барлық діндердің жаңа бір дін астына бірігу мүмкіндігі туралы ілім.

ЭМПИРИЗМ – барлық білім тәжірибеге сүйенеді дейтін таным түрі.

ЭСХАТОЛОГИЯ – ақырзаман және адамзат тағдыры туралы діни ілім.

Я

ЯЖУЖ–МӘЖУЖ – исламда ақырзаманның бір белгісі ретінде екі тайпаның шығатындығы жайында аяттар мен хадистерде баян етіледі. Бұл мәліметтер исламдық эсхатологияда баяндалған, оған сәйкес «Яжуж-Мажуж Қиямет күнінің белгілері болып табылады және ол туралы әл-Кахф сүресінде айтылған». Хадистерде қорғанның ішінде қамалған Яжуж-Мәжуж елі ақырзаманда жер бетін құмырсқадай қаптап, олардың жүріп өткен жерлерінен шөп шықпайтындай болатындығы жөнінде айтылады.

МАЗМҰНЫ

А	
АББАТ	4
АВАТАР	4
АВЕСТА	4
АВРААМДЫҚ / ИБРАҺИМДЫҚ ДІНДЕР	4
АВТОКЕФАЛИЯ	4
АГНОСТИЦИЗМ	4
АГНОСТИК	5
АДАТ / ӘДЕТ	5
АДЕПТ	5
АЗАН	5
АҚИДА / АҚАЙД	5
АЛЬ УАЛЯУАЛЬ БАРА / ӘЛ-УӘЛӘ УӘЛ БАРА	5
АМАЛ	5
АНТИКЛЕРИКАЛИЗМ	5
АР-ОЖДАН БОСТАНДЫҒЫ	5
АНИМИЗМ	6
АНТРОПОСОФИЯ	6
АПОСТОЛ	6
АПОСТОЛДЫҚ МҰРАГЕРЛІК	7
АРАНЬЯКТАР	7
АРБАУ / ВЕРБОВКА	7
АРХАТ	7
АРХИДИАКОН	7
АРХИЕПИСКОП	7
АРХИМАНДРИТ	7
АСКЕТ	7
АТЕИЗМ	7
АТРИБУТ	7
АТРИБУТИКА	7
АУЫЗ БЕКІТУ	8
АШРАМ	8
АШУРА	8
АЯТ	9
Ә	
ӘЛЕМДІК ДІНДЕР	9
ӘЛЕМНІҢ ДІНИ КӨРІНІСІ	9
ӘЛЕМНІҢ ҒЫЛЫМИ БЕЙНЕСІ	9
ӘУРЕТ / АУРАТ	9

ӘУЛИЕ	9
Б	
БАПТИЗМ	9
БАХАИ	10
БИБЛИЯ	10
БИДА / БИДААТ	10
БОДХИСАТТВА	11
БРАХМАНДАР	11
БУДДИЗМ	11
БІРІГУ ШІРКЕУІ	11
В	
ВАРНА	12
ВАХХАБИЗМ / УАХАБИЗМ	12
ВЕДАЛАР	12
ВИКАРИЙ	12
Г	
ГАЛАХА	13
ГАУДИЯ-ВАЙШНАВИЗМ	13
ГУРУ	13
Ғ	
ҒАЗАУАТ ГАЗАВАТ	13
ҒАЛАМДЫҚ СОБОРЛАР	13
ҒИБАДАТ	13
ҒИБАДАТ ҮЙІ (ҒИМАРАТЫ)	13
Д	
ДАИФ	14
ДАО	14
ДАР АЛЬ-КУФР (ДАР АЛЬ-ХАРБ)	14
ДАР АЛЬ-ИСЛАМ	14
ДАР АС-СУЛЬХ	14
ДӘСТҮРЛІ ДІН	14
ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНДЕР	14
ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМ	14
ДЕСТРУКТИВТІ КУЛЬТ	14
ДИАКОН	15
ДИСКРИМИНАЦИЯ	15
ДОГМАТ	15
ДОГМАТИЗМ	15
ДУХОВЕНСТВО	15
ДІН	15
ДІНИ БІРЛЕСТІК	16

ДІНИ ҚЫЗМЕТ	16
ДІНИ ҚЫЗМЕТШІ	16
ДІНИ МАЗМҰНДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ МАТЕРИАЛ	16
ДІНИ ҒИБАДАТ	16
ДІНИ РӘСІМ	16
ДІНИ СЕНІМ	16
ДІНИ СЕНІМ БОСТАНДЫҒЫ	16
ДІНТАНУ	17
ДІНИ ДОГМАТ	17
ДІНИ РАДИКАЛИЗМ	17
ДІНИ ТӨЗІМДІЛІК	17
ДІНИ ІЛІМДІ ТАРАТУ	18
ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМ	18
Е	
ЕВАНГЕЛЬДІК-ЛЮТЕРАНДЫҚ ШІРКЕУ	18
ЕВАНГЕЛИЕ / ІНЖІЛ	19
ЕЛЕОСВЯЩЕНИЕ / СОБОРОВАНИЕ	19
ЕЛУІНШІЛЕР / ПЯТИДЕСЯТНИКИ	19
ЕПАРХИЯ	20
ЕПИСКОП	20
ЕРЕСЬ	20
ЕРЕТИК	20
ЕРКІН ОЙЛАУ	20
ИЕГОВА КУӘГЕРЛЕРІ	20
Ж	
ЖАМАҒАТ	21
ЖАҢА АПОСТОЛДЫҚ ШІРКЕУ	22
ЖАҢА ДІНИ ҚОЗҒАЛЫСТАР	22
ЖАҢА ӨСИЕТ	22
ЖАХИЛИЯ / ЖӘХІЛЕТ	22
ЖАһАНДАНУ	23
ЖАһАННАМ / ЖӘХАННӘМ	23
ЖИһАД / ДЖИХАД	23
ЖЫН / ДЖИННН	23
ЖЕТІНШІ КҮН АДВЕНТИСТЕРІ	23
З	
ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ	24
ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТ	24
ЗӘМЗӘМ	25
ЗЕКЕТ	25
ЗІКІР	25

ЗИЯРАТ	25
И	
ИДЕОЛОГИЯ	25
ИГУМЕН	25
ИДЖМА	25
ИЕРЕЙ / ПРЕСВИТЕР	26
ИЕРОДИАКОН	26
ИЕРОМОНАХ	26
ИЖТИһАД	26
ИКОНА	26
ИМАМ	26
ИМАМИТТЕР	26
ИМАН	26
ИНДИФФЕРЕНТИЗМ	26
ИНДУЛЬГЕНЦИЯ	26
ИНКВИЗИЦИЯ	27
ИНЬ ЖӘНЕ ЯН	27
ИСЛАМ	27
ИУДАИЗМ	27
ИФТАР	28
ИХРАМ	28
И ЦЗИН	28
К	
КАББАЛА	28
КАЛАМ / КӘЛӘМ	28
КАНОНДЫҚ ҚҰҚЫҚ	28
КАРДИНАЛ	29
КАРМА	29
КАТЕХИЗИС	29
КАТОЛИК ДІНІ	29
КАТОЛИКОС	30
КАШРУТ	30
КӘЛИМӘ	30
КӘПІР / КАФИР	30
КОНСОЛИДАЦИЯ	30
КОНФЕССИЯ	30
КОНФУЦИЙ ІЛІМІ	30
КОСТЕЛ	30
КӨЗ ЖАСЫ ҚАБЫРҒАСЫ / БАТЫС ҚАБЫРҒАСЫ	30
КӨНЕ ӨСИЕТ	30
КРЕСТ	31

КРЕСТІК ШОҚЫНУ БЕГІСІ	31
КРИШНА САНАСЫ ҚОҒАМЫ	31
КРЕЩЕНИЕ / ШОҚЫНДЫРУ	31
КҮНӘ	32
КҮПІР / КУФР	32
Қ	
ҚАҒБА	32
ҚАДІР ТҮНІ	32
ҚАЖЫЛЫҚ	33
ҚОҒАМ	33
ҚАСИЕТТІ ЖАЗБА	33
ҚАСИЕТТІ ҮШТІК	33
ҚИЯМЕТ КҮНІ	33
ҚҰРАН	33
ҚҰТБА	33
Л	
ЛАВРА	33
ЛАДАН	33
ЛАМАИЗМ	33
ЛАМА	33
ЛЕГАТ	34
ЛИТУРГИЯ	34
М	
МАГИЯ	34
МАДХАЛИЯ (МАДХАЛИЗМ)	34
МАЗХАБ	34
МАНХАДЖ (МИНХАДЖ)	34
МАХАЯНА	35
МАХДИ / МӘДІ	35
МЕДИТАЦИЯ	35
МАШИАХ	35
МЕДРЕСЕ	35
МЕМЛЕКЕТ	35
МЕССА	35
МЕССИЯ	35
МЕШІТ	35
МЕННОНИТТЕР	35
МЕТОДИСТЕР	36
МИРОПОМАЗАНИЕ / КОНФИРМАЦИЯ	37
МИССИОНЕРЛІК	37
МИССИОНЕРЛІК ҚЫЗМЕТ	37

МИСТИКА	37
МИСТИЦИЗМ	37
МИТРОПОЛИТ	37
МИТРОПОЛИТТІК ОКРУГ	38
МИФ	38
МИФОЛОГИЯ	38
МИХРАБ	38
МОНАСТЫРЬ	38
МОНАХТЫҚ ӨМІР-САЛТ / МОНАШЕСТВО	38
МОНОТЕИЗМ	38
МОНОФИЗИТТЕР	39
МОКША	39
МОРМОНДАР	39
МОЩИ	39
МУАЗЗИН	39
МУДЖАХИТ	40
МУРИД	40
МУХАДДИС	40
МУФАССИР	40
МУФТИЙ	40
МҰНАРА	40
МҮФТИ	40
МҮЖТАҺИД	40
МІНБЕР	40
Н	
НАЙБ ИМАМ	40
НАМАЗ / САЛЯТ	40
НЕКЕ / НИКАХ	41
НИРВАНА	41
О	
ОККУЛЬТИЗМ	41
ОРАЗА	41
ОРАЗА АЙТ	41
ОРТОДОКСИЯ	41
ОРЫС ПРАВОСЛАВ ШІРКЕУІНІҢ ҚАСИЕТТІ СИНОДЫ	41
Ө	
ӨРКЕНИЕТ	41
ӨСИЕТ	42
П	
ПАРЫЗ	42
ПАСХА	42

ПАТРИАРХ	42
ПӘТУА	42
ПЕРІШТЕЛЕР	42
ПОЛИТЕИЗМ	42
ПРАВОСЛАВИЕ	43
ПРАГМАТИЗМ	43
ПРЕСВИТЕРИАНДЫҚ	43
ПРЕПОДОБНЫЙ	44
ПРЕСВИТЕР	44
ПРИЧАЩЕНИЕ / ЕВХАРИСТИЯ	44
ПРОБСТ	44
ПРОЗЕЛИТИЗМ	44
ПРОТЕСТАНТИЗМ	45
ПРОТОПРЕСВИТЕР	45
Р	
РЕФОРМАЦИЯ	45
РИМ ПАПАСЫ	45
С	
САЛЯФУ СОЛИХИН	46
САЛАФИЗМ	46
САДАҚА	46
САНГХА	46
САНСАРА	46
САХАБАЛАР	46
САХИХ	46
СЕКТА	47
СЕКУЛЯРИЗАЦИЯ	47
СЕКУЛЯРИЗМ	47
СИНАГОГА	47
СИНТОИЗМ	47
СКЕПТИЦИЗМ	47
СПИРИТИЗМ	47
СУННИЗМ / СҮННЕТ ЖОЛЫН ҰСТАНУШЫЛАР	47
СУФИЗМ / СОПЫЛЫҚ	47
СҮННЕТ / СУННА	48
СҮРЕ	48
Т	
ТАБИИН	48
ТАБДИҒ	48
ТАБУ	48
ТИНСТВО	48

ТАҚЛИД	48
ТАЛАҚ	49
ТАЛМУД	49
ТАНАХ	49
ТАРИҚАТ	49
ТАУХИД	49
ТАУХИД ІЛІМІ	49
ТӘПСІР	49
ТӘКПІР	49
ТӘУБЕ ЕТУ	49
ТӘУРАТ	49
ТӘҢІРЛІК ДІН	50
ТЕОЛОГИЯ	50
ТЕОЛОГ	50
ТЕОКРАТИЯ	50
ТЕОКРАТИЯЛЫҚ МЕМЛЕКЕТ	50
ТЕОСОФИЯ	50
ТЕРРОРИЗМ	50
ТЕРРОРИЗМ АКТІСІ	51
ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ	51
ТОРА	51
ТОТЕМИЗМ	51
ТҮСІНІСУ ХРАМЫ	51
У	
УАҒЫЗ / ӨСИЕТ	52
УАһАБИЛІК	52
УӘКІЛЕТТІ ОРГАН	52
УНИТАРИЙЛЕР	52
УНИЯ	52
УПАНИШАДТАР	52
Ұ	
ҰЛТТЫҚ ДІНДЕР	52
ҰМРА	53
Ү	
ҮКІМ / ХУКМ	53
ҮММЕТ / УММА	53
Ф	
ФАКИХ	53
ФЕТИШИЗМ	53
ФИҚһ	53
ФИТНА	54

ФУНДАМЕНТАЛИЗМ	54
Х	
ХАДИС	54
ХАЛАЛ	54
ХАЛИФ	54
ХАРАМ	54
ХАРИЗМАТИКАЛЫҚ КУЛЬТ	54
ХАФИЗ	54
ХИЖРА / ХИЖРАТ	54
ХИНАЯНА	55
ХИРОТОНИЯ	55
ХРИСТИАНДЫҚ	55
Ц	
ЦЕЛИБАТ	55
Ш	
ШАББАТ	56
ШАМАН	56
ШАРИҒАТ	56
ШАХИД	56
ШӘҺӘДӘ	56
ШЕЙХ	56
ШИИЗМ	56
ШИИТТЕР	57
ШИРК	57
ШОҚЫНДЫРУ	57
ШІРКЕУ	57
І	
ІНЖІЛ	57
Э	
ЭВОЛЮЦИОНИЗМ	57
ЭКЗАРХАТ	57
ЭКСТРЕМИЗМ	57
ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ	58
ЭКУМЕНИЗМ	58
ЭМПИРИЗМ	58
ЭСХАТОЛОГИЯ	58
Я	
ЯЖУЖ–МӘЖУЖ	58
МАЗМҰНЫ	60